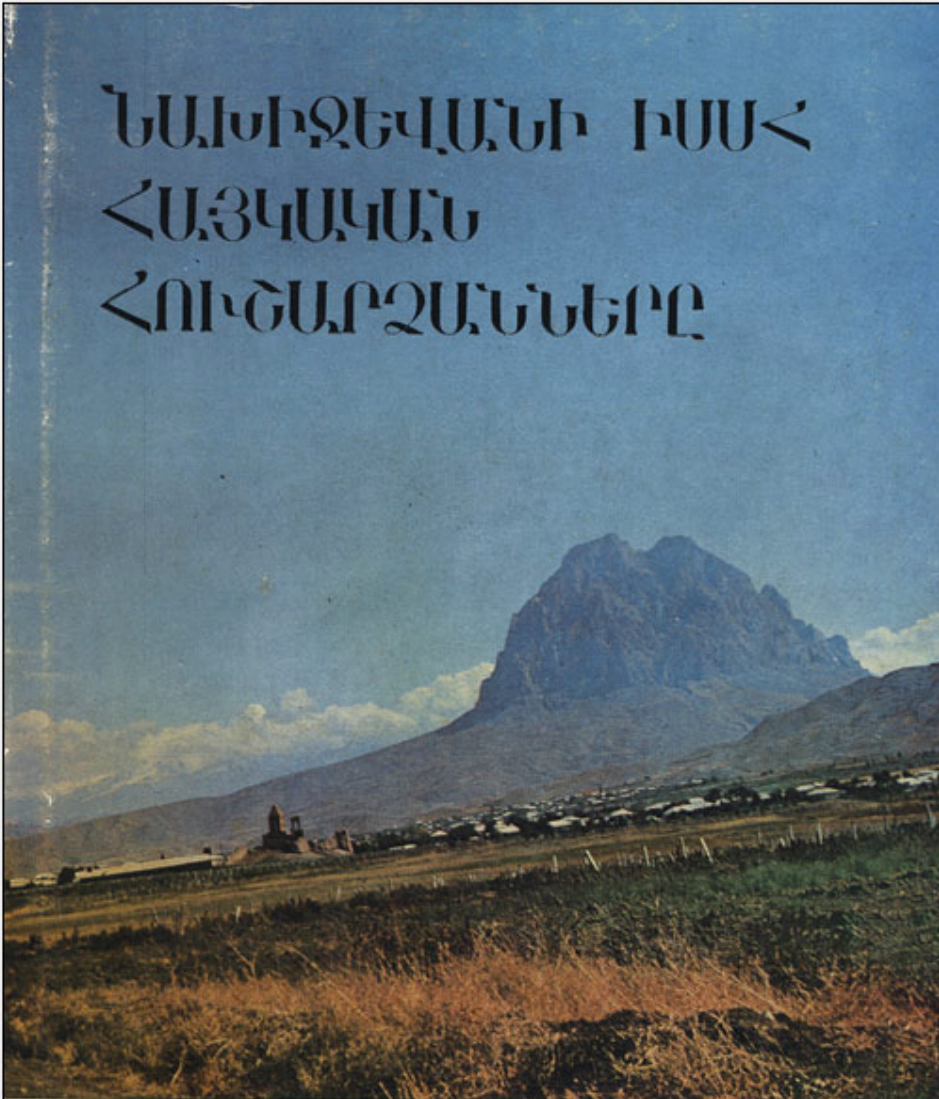

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՍՍԿ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

ArmenianHouse.org

ՀՄՍՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՄՍՀ

Հայկական հուշարձանները (Համահավաք ցուցակ)
ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ ԱՐԳԱՄ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ
ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» 1986

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել՝
ՀՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Լ.Ս. Խաչիկյանը պատմական
գիտությունների դոկտոր Բ. Ա. ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆԸ
Մյվագյան Ա. Ա.

Նախիջևանի ԻՄՍՀ հայկական հուշարձանները: Համահավաք ցուցակ/ խմբ. Բ. Ա.
Ուլուբաբյան.— Եր.: Հայաստան, 1986,— 224 էջ, 28 թ. նկ.:

Վերնախորագր.՝ ՀՄՍՀ պատմ, և մշակույթի հուշարձանների պահպանման ընկ.

Աշխատությունն առաջին անգամ ի մի հավաքած և որոշակի համակարգով ներկայացնում
է Նախիջևանի ԻՄՍՀ տարածքում հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. կառուցված և մեր
օրերը հասած հայկական պատմաճարտարապետական, հնագիտական հուշարձանները:
Այն մատենագիտական ու աղագիտական ուղենիշի արժեք ունենալուց բացի օժտված է
ճանաչողական, ինչպես նաև փաստաթղթի հատկանիշներով:

Աշխատությունը կօժանդակի նկարագրված հուշարձանների հետագա հանգամանալից
ուսումնասիրություններին, կդ յուրացնի մասնագետների, Նախիջևանի երկրամասի
պատմությամբ ու արվեստով, ճարտարապետական ու հնագիտական ժառանգությամբ
զբաղվողների աշխատանքները:

ՀՄՍՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության ընկերություն, 1986

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Հայտնի ճշմարտություն է, որ ամեն մի ժողովրդի պատմության ու մշակույթի, հնագիտական ու ճարտարապետական հուշարձանները նրա բնութագրի ամենավավերական վկայություններն են, նրա անցած ուղու, ունակությունների, կարողությունների, մանավանդ համամարդկային մշակութային գանձարանին մատուցած նրա ծառայության գրավականները: Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր նախնիների ստեղծած նյութական ու հոգևոր մշակույթի ամեն մի հուշարձանը տահպանել է որպես սրբություն, ազգային հպարտության ու հոգատարության առարկա: Ահա և մեր հուշարձանների մեծ մասը արհավիրքների ու թշնամիների ավերածություններից փրկվելով, հոգատարությամբ նորոգվելով՝ դիմացել է, հասել մեր օրերը և դեռ պետք է ժառանգվի սերունդներին:

Հայ ժողովրդի ստեղծած քարակերտ ժառանգության ուսումնասիրությունն, ինչպես սովետական, այնպես էլ արտասահմանյան հայագետների ու գիտական հիմնարկների կողմից օրըստօրե աննախընթաց ծավալ է ստանում: Միայն պետք է ավստասալ, որ մեր ստեղծած բազմադարյա այդ ամենահարուստ ժառանգության հետազոտությունը մինչև այժմ կատարվել է հատվածաբար, ըստ տիպերի ու բնույթի կամ էլ ըստ տեղավայրերի: Ըստ երևույթին դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ մինչև օրս հայտնի չեն մեր օրերը հասած բազմահազար կանգուն և ավերակ պատմաճարտարապետական հուշարձաններն իրենց ամբողջությամբ, նկարագրական, տեղագրական ու վիճակագրական տվյալներով: Այդ բացը լրացնելու համար, մեր կարծիքով, նախ և առաջ առաջնակարգ ու հրատապ հարց է հուշարձանների հաշվառումը, դրանց գիտական ու համահավաք ցուցակներ կազմելը և հրատարակելը: Միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի լիակատար կերպով պետական հսկողության ու պահպանման տակ առնել, ուսումնասիրել ու վերականգնել հուշարձաններն ու հուշարձանախմբերը: Իսկ դա հուշում է համաժողովրդական մեծ ուշադրությունը, պատմամշակութային հուշարձանների վերաբերյալ վերջին տարիներին ՄՍՀՄ՝ գերագույն սովետի և Մինիստրների խորհրդի ընդունած հանրահայտ օրենքներն ու որոշումները:

Անցյալի հուշարձանների ու արժեքների պահպանումը մեր երկրում պետական ու կառավարական, համաժողովրդական գործ է: Այդ առումով էլ ավելի է մեծանում հուշարձանների գիտական ու մասնագիտական, համակողմանի ուսումնասիրման, վերականգնման և ժամանակակից մարդու էսթետիկական դաստիարակությանն ի նպաստ օգտագործելու անհրաժեշտությունը: Հրատարակվող աշխատությունը հենց այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքներից մեկն է և, մատենագիտական ու աղբյուրագիտական ուղենիշի դեր ունենալով հանդերձ, կդառնա նաև մեր ժողովրդի մի հատվածի ստեղծած մշակութային ժառանգության վկայագիրը: Այն իր ընդգրկումով ու նկարագրությամբ Նախիջևանի ԻՍՍՀ տարածքի հուշարձանների առաջին գիտական ցուցակ—փաստաթուղթն է և կարևոր նշանակություն կունենա նկարագրվող հուշարձանների հետագա ուսումնասիրության գործում, կոլեկցիայի մասնագետների, Նախիջևանի ճարտարապետական, հնագիտական, պատմական ժառանգությամբ

զբաղվողների և այդ ժառանգության պահպանությամբ շահագրգռված կազմակերպությունների աշխատանքները:

Հնադարյան բազմաբնույթ մշակույթով ու պատմաճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ մի անկյուն է պատմական Հայաստանի Նախիջևան նահանգը: Նրա պատմական գավառների՝ Գողթնի (այժմ Օրդուբադի շրջան), Երնջակի (այժմ Զուլֆայի շրջան), Նախճավանի (այժմ Նախիջևանի), Ճահուկ—Շահապոնքի (այժմ Շահբուզի շրջան և Նախիջևանի շրջանի մի մասը) և Շարուրի (այժմ Իլլիչի շրջան) բնակչությունը պատմական դառն ու դժնի ժամանակներում, մաքառումներին ու հարատևելուն զուգընթաց կերտել ու սերունդներին է ավանդել քարակերտ տարեգրության մի այնպիսի հարուստ ժառանգություն, որը թե՛ իր պատկառելի քանակով և թե՛ իր գաղափարական ու գեղարվեստական մակարդակով չի զիջում մեր պատմական հայրենիքի մյուս նահանգներում ու գավառներում ստեղծվածներին: Հայտնաբերված նյութական մշակույթի մի շարք մնացորդները (Նավասարի ժայռապատկերները, Քյուլ Թափա, Կարմիր վանք, Շորթափա, Շանթախտ, Նախիջևան և այլ հնավայրերից, Արբա, Երնջակ, Ճահուկ, Գիրան, Ագատ և այլ բերդերի պեղածոները) վկայում են, որ այստեղի բնիկները մ. թ. ա. III հազարամյակից արդեն վարում էին նստակյաց կյանք և զբաղվում անասնապահությամբ ու հողագործությամբ:

Նախիջևանի գավառների մեր օրերը հասած մշակութային ժառանգությունը, կանգուն, կիսավեր թե ավերակ վիճակում պերճախոս ու ամենահավաստի վկայությունն է այն մասին, թե անցյալ հազարամյակներում ինչպես է ապրել իրեն ստեղծող ժողովուրդը, ինչ ճակատագիր է ունեցել, ինչպես է դիմակայել իրեն պարտադրված աղետներին ու տառապանքներին: Բազմազան են այդ ժառանգության հուշարձանները՝ հնագիտական նյութեր, աշխարհիկ ու հոգևոր շինություններ, ավաններ ու դաստակերտներ... Եվ ամեն մի հուշարձանի ճակատին, շինվածքների որմերին, կործանման ենթարկված գերեզմանատների տապանաքարերի ու խաչքարերի վրա՝ ժողովրդի ու երկրի հազարամյակների պատմության, պայքարի ու տքնության դաջվածք դրոշմներ, մեարդպատառ վիմագրեր, որմնաքանդակներ, զարդաքանդակներ, բարեխոսության աղերսանք ու անեծք, հուշ ու հիշատակ...

Մ. թ. ա. III—I հազարամյակների աչքի ընկնող բնակատեղիներով ու բերդաքաղաքներով, դամբարանադաշտերով և հուշարձաններով է սկսվում Նախիջևանի ճարտարապետական ժառանգությունը, որն աստիճանաբար զարգացել է հեթանոսության և հատկապես քրիստոնեության շրջանում: Հայաստանում IV դ. սկզբին քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց անմիջապես հետո Նախիջևանի գավառներում եկեղեցաշինությունը աննախադեպ տարածում է գտնում, որն էլ իր զարգացումն է ապրում X—XVIII դարերում: Այդ ժամանակաշրջանում հիմնադրված եկեղեցիներից ու վանական համալիրներից շատերը, ինչպես օրինակ Ագուլիսի ս. Թովմա, ս. Քրիստափոր, Աստապատի ս. Մտեփանոս կամ Կարմիր վանք, ս. Վարդան, Յղնայի ս. Աստվածածին, Բիստի ս. Նշան կամ Կոփատափ, Փառակայի ս. Հակոբ—Հայրապետ, Ջուղայի Ամենափրկիչ, Աբրակունիսի ս. Կարապետ, Շոռթի ս. Հակոբ—Հայրապետ, ս. Լուսավորիչ, Քոնայի ս. Աստվածածին, Նախիջևանի ս. Սարգիս, Կույքի ս. Նշան կամ Հազարաբյուրաց Օծոփի ս. Աստվածածին և

շատ ու շատ այլ վանքերն ու եկեղեցիները միջնադարյան ուսումնական ու գիտական նշանավոր կենտրոններ են եղել: Վերջիններիս շուրջը համախմբված հոգևոր գործիչներն ու ուսումնավարտները կարևոր ներդրումներ են կատարել հայ մշակույթի ու գիտության բնագավառում, ստեղծել ու սերունդներին են ավանդել բազմաբնույթ արժեքներ: Սակայն դարերն ու թշնամական ավերածությունները, օտարամուտ բանակները Նախիջևանի տարածքում բազում անգամներ հազարավոր հուշարձաններ են ավերել, հողին հավասարեցրել: Օրինակ, XIII դ. նշանավոր ֆրանսիացի ճանապարհորդներից մեկի վկայությամբ¹ այս երկրամասում VII-XII դդ. կառուցված 800 հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը ավերվել են մինչև XIII դ.: Սակայն կերտելու և ստեղծելու համար ծնված, շինարար ու լուսավորության ձգտող ժողովուրդը ամեն անգամ նվիրումով վերակառուցել է ավերվածը, կառուցել նորերը, վերստին շենացրել է հայրենի երկիրը: Վերջին դարերում

---

1. Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, Եր., 1932, էջ 16:

շինարարական աշխատանքների համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին միայն XVII դարում, երբ 1639 թ. Հայաստանի տարածքը պատերազմական թատերաբեմի վերածած Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Մոտ ութ տասնամյակ տևած այս շրջանում էլ մեծամասամբ վերականգնվել են Նախիջևանի ավերված հուշարձանները, ինչպես նաև կառուցվել են նորերը: Շինարարական աշխատանքների այդօրինակ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին նաև XIX դ. առաջին կեսերին, երբ Նախիջևանն իր գավառներով, Հայաստանի մյուս գավառների հետ միասին, միացվեց Ռուսաստանին: Այդ ժամանակ ևս, մինչև 1910-ական թվականները, նկատելի աշխատանքներ են կատարվել մի շարք հուշարձանների վերականգնման ու պահպանության, նորերի կառուցման ուղղությամբ:

Թեև գտնում ենք, որ ավելորդ է Նախիջևանի հայկական հուշարձանների կորստի չափի ու քանակի մասին վկայակոչել գոյություն ունեցող բազմաթիվ հեղինակավոր ու վստահելի աղբյուրներ, հարկ ենք համարում ընդգծելու, որ միաթարական չէ նաև այդ հուշարձանների այսօրվա վիճակը: Ամբողջ երկրամասի շատ ու շատ բնակավայրերում և նրանց մերձակայքում դեռևս չարագործ ձեռքերը ավերակների են վերածում հուշարձաններն ու հուշարձանախմբերը, տեղահան են անում կամ կոտորում, ձորերն ի վար են գլորում խաչքարերն ու տապանաքարերը, զանազան հնագիտական բեկորները, անտարբերություն են ցուցաբերում պետական օրենքով պահպանվող ու գնահատվող հուշարձանների նկատմամբ:

Այս հրատարակության նպատակն է ի մի հավաքած և որոշակի համակարգով արձանագրել Նախիջևանի ԻՍՄՇ տարածքում գտնվող մ. թ. ա. III հազարամյակի հուշարձաններից մինչև XX դ. կառուցված և մեր օրերը հասած կանգուն և ավերակ հայկական պատմաճարտարապետական, հնագիտական հուշարձանները, գիտական ու պատմական աղբյուրների համադրությամբ, ամփոփ ձևով նկարագրել դրանց ներկա վիճակը, ինչպես նաև ուշադրության հրավիրել այդ ժառանգության գիտական ուսումնասիրման և ըստ ամենայնի պահպանման գործի վրա: Պատմության և մշակույթի հուշարձանների ուսումնասիրողների առաջ ծագող տարաբնույթ հարցերին

պատասխանելու նպատակով, ինչպես նաև տարբեր դարաշրջանների հուշարձանները հնարավորին չափ լիարժեք ներկայացնելու համար աշխատել ենք մեր կազմած հարցերին ի պատասխան ներկայացնել աղբյուրագիտական ու վիճակագրական ամենաանհրաժեշտ տեղեկություններն ու փաստերը: Մի հանգամանք, որը համապատասխանում է ինչպես գիտական աշխատանքների ժամանակակից պահանջներին, այնպես էլ բավարարում է մեր միության մեջ ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1948 թ. հոկտեմբերի 14-ի N 3898 որոշմամբ ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ճարտարապետական գործերի կոմիտեի 1949 թ. ապրիլի 8-ի1, ՍՍՀՄ Կուլտուրայի մինիստրության 1972 թ. մարտի 27-ի N 153 հրամաններով նախատեսված հուշարձանների հաշվառման, անձնագրավորման և հաշվառման քարտերը կազմելու ու լրացնելու հրահանգներին, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1982 թ. սեպտեմբերի 16-ի N 865 «Պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանման ու օգտագործելու մասին» օրենքի հարցադրումներին:

Հուշարձանների ցուցակը կազմելու և դրանց նկարագրությունների շարադրման հիմնական ելակետը հուշարձաններն են՝ իրենց կանգուն ու կիսականգուն, կիսախաթար, ավերակ և արդեն քայքայված, կործանման և անհետացման ենթակա վիճակներով: Այդ առթիվ վերջին 10—12 տարիների ընթացքում հրատարակել ենք «Նախիջևանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները» (1978), «Памятники армянский архитектуры Нахичеванской АССР» (1981), «Ագուլիս», «Ջուղա» (1984) գրքերը և շուրջ 40 գիտական հոդվածներ: Հարցակարգերի պատասխանների համար հիմք են հանդիսացել նաև հուշարձաններից ու դրանց մերձակայքերից, գերեզմանատներից մեր հավաքած վիմագրերը, որոնց մի չնչին մասն ենք դեռևս հրատարակել: Աղբյուր են հանդիսացել նաև ձեռագրական նյութերն ու պատմական տեղեկությունները, հրատարակված զանազան աշխատություններում տեղ գտած հիշատակումներն ու այլ տվյալները: Աշխատանքի վերջում թվարկված հիմնական գրականությունից բացի հուշարձաններին վերաբերվող զանազան հարցերը մշակելու համար օգտվել ենք նաև Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի հավաքածուներից, հրատարակված և անտիպ մի շարք ձեռագիր ցուցակներից, մամուլից, գիտական հանդեսներից, առանձին ժողովածուներից ու հետազոտություններից, ինչպես նաև առանձին անհատների մոտ եղած XIX—XX դդ. լուսանկարներից և այլ նյութերից: Այնուամենայնիվ, մի շարք հուշարձանների արդեն ավերված ու քայքայված վիճակները և առ այսօր նրանց չուսումնասիրված-չարձանագրված լինելն ու այլ հանգամանքները, հակառակ մեր պրպտումների, անհնար են դարձրել սպառիչ պատասխաններ տալու հարցակարգի բոլոր հարցերին: Այդ իսկ պատճառով հարցերի պատասխաններում տեղ են գտել «անհայտ» բառը, իսկ պատմական ու ձեռագրական աղբյուրներում հիշատակվող այն հուշարձանները, որոնց վերաբերյալ բացակայում է անհրաժեշտ տեղեկություններ, ըստ գավառների և այլբնական կարգով խմբավորել ենք «հավելված» բաժնում:

---

1. Инструкция о порядке учета, регистрации содержания и реставрации памятников архитектуры, М., 1949.

2. Инструкция по заполнению паспорта и учетной карточки на памятники истории и культуры СССР. М., 1972.

Հուշարձանների նկարագրությունների միօրինակությունը պահպանելու համար հիմնական հարցակարգը կազմել ենք հետևյալ կառուցվածքով և տարրերով, որոնք ընդգրկում են հուշարձաններին վերաբերող գրեթե բոլոր հարցերը.

1. N-ը
2. Անվանումը
3. Ժամանակը
4. Տեղը
5. Ճարտարապետը
6. Պատվիրատուն, մեկենասը
7. Հորինվածքը
8. Շինանյութը
9. Վերանորոգումներ
10. Մուտքը
11. Աբսիդը
12. Մույթերը
13. Ավանդատները
14. Գմբեթը
15. Արձանագրություններ
16. Որմնանկարներ
17. Պատկերաքանդակներ
18. Զարդաքանդակներ
19. Շրջակայքը
20. Վիճակը

Այս հիմնական հարցակարգի հարցերից բացի.

ա) գյուղատեղիների և քաղաքատեղիների համար հարցակարգում օգտագործել ենք «տարածքը»,

բ) գերեզմանատների համար՝ «տապանաքարերի թիվը», «տապանաքարերի տեսակը», «արձանագիր տապանաքարերի թիվը»,

գ) հնագիտական հուշարձանների համար՝ «բնույթը»,

դ) ժողովրդական տների համար՝ «աչքի ընկնող տների թիվը»,

ե) բերդերի համար՝ «միջնաբերդը» և այլ հարցեր, որոնց նպատակն է հնարավորին չափ սպառիչ նկարագրել տվյալ հուշարձանը:

Հարցակարգի բոլոր հարցերը շարվածքում ընդգծված և տրված են երեք բաժիններով՝ ա—թվահամարը, բ—անվանումը, գ—3—20 հարցերը, որոնք սկսում են նոր տողերից: Մարդկանց տեղանվանական մականունները (օրինակ, Մաղաքիա Ղրիմեցի), ինչպես նաև

անուններին նախորդող մականուններն ու կոչումները (օրինակ, Աղա Շահին) տրված են մեծատառերով:

ՀԱՐՑԱԿԱՐԳԻ ԿԱԶՄԵԼՈՒ ՄԿՁՈՌԻՆՔՆԵՐԸ

1. Թվահամարը. բոլոր հուշարձանները նկարագրված են ըստ բնակավայրերի և յուրաքանչյուրին տրված է հերթական համար («հավելվածում» խմբավորված հուշարձաններին տրված է նոր թվահամար):
2. Անվանումը, նկարագրություններն սկսվում են տեղանուններով, ուր գտնվում են հուշարձանները: Տեղանուններն, ինչպես նաև հուշարձանների անվանումները տրված են ըստ պատմագիտական, ձեռագրական ու վիմագրական աղբյուրների, կամ ինչպես հայտնի են ժողովրդին: Առանձին տեղանունների վերանվանակոչված ձևերը վերցված են փակագծերի մեջ:
3. Ժամանակը. գրավոր և գիտական աղբյուրներով ճշտված հուշարձանները տրված են կոնկրետ տարեթվերով, իսկ տարեթվի անստույգ լինելու դեպքերում՝ դարանիշներով: Ավերակ կամ արդեն քայքայված հուշարձանների ժամանակը որոշելիս, աղբյուրագիտական նյութի բացակայության դեպքում, ելակետ է վերցված հուշարձանի վիճակի ընձեռած հնարավորությունը կամ էլ օգտագործված է «անհայտ» տերմինը:
4. Տեղը. աշխատել ենք հուշարձաններին հնարավորին չափ կոնկրետ տեղադրում տալ: Այդ իսկ պատճառով գրականությանն անհայտ կամ աննշան տեղեկություններով հուշարձանների տեղադրությունը սովել ենք առավել հայտնի գյուղերի, ճանապարհների ու գետերի, լեռների, հուշարձանների և այլնի համադրությամբ:
5. Ճարտարապետը. պատմական ու վիմագիր աղբյուրներով ճշտված են հուշարձանների հիմնադիր կամ վերանորոգող ճարտարապետների ու կառուցող վարպետների անունները: Նման աղբյուրների և հիշատակությունների բացակայության դեպքում նշված է «անհայտ» բառը: Մատուռների և այլ փոքր հուշարձանների համար այս հարցը չի նախատեսված:
6. Պատվիրատուն, մեկենասը. կազմված է նախորդ հարցի սկզբունքներով:
7. Հորինվածքը. արդեն ավերակ և քայքայված հուշարձանների հորինվածքները որոշելիս ելակետ է ընդունվել հուշարձանների արդի վիճակի ընձեռած հնարավորությունը և գրավոր աղբյուրներում եղած տեղեկությունները:
8. Շինանյութը. այստեղ ներկայացվում են տեղեկություններ հուշարձանի հիմնական և օժանդակ շինանյութերի մասին:
9. Վերանորոգումներ. պատմական աղբյուրներով ու վիմագիր սովյալներով նշված են հուշարձանների վերանորոգումների ինչպես կոնկրետ տարեթվերը, այնպես էլ դարերը: Առանձին հուշարձանների վերանորոգումների հարցերը որոշված են ըստ հուշարձանի, իսկ մինչև հիմնաշարերն արդեն ավերակ հուշարձանների համար օգտագործված է «անհայտ» բառը:
10. Մուտքը. նշված է, թե որ ճակատում է գտնվում:
11. Աբսիդը. նշված է ըստ կառուցվածքի (կիսաշրջանաձև, բազմանիստ): Ավերված հուշարձանների աբսիդների հորինվածքները որոշվել են ըստ ավերակների ընձեռած հնարավորության և գրավոր աղբյուրների տեղեկությունների:

12. Մույթերը. տրված են ըստ կտրվածքների: Քայքայված ու փլատակների վերածված հուշարձանների համար, որոնց վիճակը թույլ չի տվել ճշտելու մույթերի կտրվածքները, օգտագործված է «անհայտ» բառը:
13. Ավանդատները. թվարկված են ըստ քանակի, թաքստոցներով, երկհարկ տարրերով:
14. Գմբեթը. նկարագրված է ըստ հորինվածքի (շրջանաձև, բազմանիստ), նշված է շինանյութը: Ավերված գմբեթների նկարագրությունը լրացրել ենք ըստ աղբյուրներում եղած տեղեկությունների ու լուսանկարների: Նման աղբյուրների բացակայության դեպքում օգտագործել ենք «անհայտ» բառը:
15. Արձանագրություններ. նշված է թե հուշարձանի որ մասերում են գտնվում: Հաշվի չեն առնված վիմագրերի քանակն ու դարաշրջանները: Առանձին հուշարձանների վրա եղած և գրականության մեջ հայտնի, բայց այժմ արդեն տեղահան արված վիմագրերի առթիվ նշել ենք տեղում չլինելու հանգամանքը: Մի շարք հուշարձանների համար, որոնք ավերակների են վերածվել և հայտնի չէ դրանց վիմագրություններ ունենալու կամ չունենալու հարցերը, օգտագործված է «անհայտ» բառը:
16. Որմնանկարներ. հարցի նկարագրությամբ արձանագրված են հուշարձանի ներքին տարածքում եղած որմնանկարների առկայությունը (կամ բացակայությունը), վիճակը, ինչպես նաև նշել ենք դարաշրջանն ու կատարող որմնանկարիչների անունները: Ավերված հուշարձանների համար օգտագործված է «անհայտ» բառը: Այս հարցը չի նախատեսված մատուռների, քարավանատների և այլ կարգի հուշարձանների համար, որոնք սովորաբար որմնանկարված չեն լինում:
17. Պատկերաքանդակներ. թվարկված են, թե հուշարձանի որ ճակատում են գտնվում: Այստեղ հաշվի չեն առնված պատկերաքանդակների քանակն ու դարաշրջանները, բնույթը: Արդեն քայքայված հուշարձանների համար, որոնց պատկերաքանդակներ ունենալու կամ չունենալու մասին տեղեկություններ հայտնի չեն, հարցի պատասխանը լրացրել ենք «անհայտ» բառով: Հուշարձանների վրա եղած, բայց այժմ տեղահան արված պատկերաքանդակների մասին նշված են տեղում չլինելու հանգամանքը: Հարցը չի նախատեսված այն հուշարձանների համար, որոնք սովորաբար նման տարրեր չունեն:
18. Զարդաքանդակներ. լրացված է նախորդ հարցի սկզբունքով:
19. Շրջակայքում. այս հարցի պատասխանում նկարագրված են համալիրների մեջ եղած շինություններն ու հուշարձանները, նրանց վիճակի նկարագրությունները: Հուշարձանների շրջակայքում եղած, բայց այժմ ավերակ կամ իսպառ քայքայված շինությունների հորինվածքներն ու բնույթը տվել ենք ավերակների և գրավոր աղբյուրների տվյալներով: Ելակետ համարվող ավերակների հետքերի և գրավոր աղբյուրների բացակայության դեպքում օգտագործել ենք «անհայտ» բառը:
20. Վիճակը. սովորաբար օգտագործված են «կանգուն», «կիսախաթար», «կիսակործան», «ավերակ», «քայքայված» տերմինները: Միաժամանակ և կոնկրետ կերպով նշված են հուշարձանների վնասվածության տեղերը և ավերակ վիճակի նկարագրությունը: Գերեզմանատների համար նշված են տապանաքարերի և դրանց արձանագրությունների պահպանվածության, տեղահան արվածների և

անհետացածների մասին տեղեկություններ: Բացառված չէ, որ ցուցակում տեղ գտած առանձին հուշարձաններ, մինչև սույն աշխատանքի տպագրվելը կարող են իսպառ քայքայված լինեն կամ էլ ենթարկված զգալի փոփոխությունների:

Աշխատության մեջ ընդգրկված ու նկարագրված են 610 հուշարձաններ (100-ը՝ հավելվածում), և հնարավոր չէ այս ընդգրկումով սպառիչ պատասխաններ տալ մասնագիտական բոլոր հարցերին: Այդ հուշարձաններից 200-ը վանքեր ու եկեղեցիներ են, 60-ը՝ մատուռներ ու սրբավայրեր, 26-ը՝ կամուրջներ, 34-ը՝ հնավայրեր ու դամբարանադաշտեր, 41-ը՝ բերդեր, 84-ը՝ գյուղատեղիներ ու քաղաքատեղիներ, 86-ը՝ շուրջ 22600—23000 տապանաքարերով գերեզմանատներ, 79-ը՝ այլ հուշարձաններ: Այս թվերը դեռևս վերջնական չեն և չեն կարող սպառել Նախիջևանի տարածվում մինչև XX դ. ստեղծված հայկական հուշարձանների քանակը: Մանավանդ որ Նախիջևանի գերեզմանատների տապանաքարերի թվում հաշվվում են 3800-3850 գեղաքանդակ խաչքարեր ու կենցաղային պատկերաքանդակներով, ինչպես նաև զգալի թվով քանդակագարդ խոյածև տապանաքարեր, որոնցից յուրաքանչյուրը, ըստ օրենքի, դիտվում են որպես առանձին հուշարձան-միավոր: Այդօրինակ հուշարձաններն այս ցուցակում առանձին-առանձին չներկայացնելու պատճառն այն է, որ դեռևս չենք վերծանել բոլոր խաչքարերի արձանագրությունները, մի բան, որ տևական աշխատանք է պահանջում: Այդ իսկ պատճառով էլ ներկա ցուցակում տեղ են գտել աննշան թվով խաչքարեր, որոնք չեն մտնում հուշարձանների համալիրների ու գերեզմանատների մեջ: Այսպիսով, եթե ընդհանրացնելու լինենք, ապա խաչքարերի ու պատկերաքանդակներով տապանաքարերի հետ միասին Նախիջևանի հայկական պատմաճարտարապետական, կոթողային և այլ հուշարձանների թիվը անցնում է 4500 միավոր հուշարձանից:

Նախիջևանի տարածքում հայկական հուշարձաններից բացի մի քանի բնակատեղերում պահպանվել են նաև XII—XIX դդ. մուսուլմանական թվով 18—20 հուշարձաններ, որոնք հաշվառված են, գտնվում են բավականին լավ վիճակում: Այդ հուշարձաններից կարևոր արժեքներ են ներկայացնում հատկապես Նախիջևան քաղաքում կառուցված Աթաբաբայի (1162 թ.), Մոմինա խաթունի (1186 թ.), Կարաբաղլարի (XII—XIII դդ.), Գուլիստանի (XIII—XIV դդ.), Խանաղայի (XIII դ.) դամբարանները, Օրդուբադի մզկիթը (XVIII դ.), Նախիջևանի Իմամզադե (XVIII դ.) հուշարձանը: Վերջիններս հանգամանալից կերպով ուսումնասիրվել են, իսկ մի քանիսը վերջին տասնամյակում վերականգնվել ու բարեկարգվել են:

Սույն աշխատանքը, որքան էլ բազմակողմանի ու երկարամյա տքնանքի արդյունք համարվի, հավակնություն չունի համարվելու լիակատար ու սպառիչ: Նախիջևանի երկրամասի հայկական պատմամշակութային հուշարձանների մասին ամենամաքողական գաղափար կկազմվի այն ժամանակ միայն, երբ յուրաքանչյուր անհրաժեշտ դեպքում հնարավոր լինի կատարելու հուշարձանների պեղման ու փլատակների մաքրման, նրանց վերականգնման աշխատանքները, և պատմաբանն ու հնագետը գործեն միասնաբար, գտնված պեղածո նյութերն ու արժեքները խնամքով ուսումնասիրվեն ու պահպանվեն: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ

դեպքերի բերումով, հակառակ մեր ցանկությունների, կարող են ուշադրությունից դուրս մնացած լինեն, ինչպես նաև մեզ համար անմատչելի, սահմանափակ թվով առանձին հուշարձաններ: Անհրաժեշտ ենք համարել առդիր հրատարակել նաև կարևոր հուշարձանների լուսանկարները, որոնք անձամբ կատարել ենք վերջին 5-6 տարիներին և որպես փաստացի ու ստուգիչ նյութեր, ընթերցողին օգնում են հուշարձանների մասին ամբողջական գաղափար կազմելու, ինչպես նաև պատկերավոր ու ակնահաճ են դարձնում աշխատանքը: Բացի այդ գրքի պահպանակի վրա տեղադրված և որպես ներդիր հրատարակվող «Նախիջևանի ԻՍՍՀ պատմության և մշակույթի հիմնական հուշարձանները» գրաֆիկորեն ձևավորված քարտեզը ամբողջացնում են Նախիջևանի հուշարձանների ըստ տեղավայրերի տեղաբաշխվածության պատկերը:

Պատմական Հայաստանի Նախիջևանի երկրամասի հուշարձաններին նվիրված այս համահավաք ցուցակի հրատարակումը սիրով իրականացնելու համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում ՀՄՍՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության ընկերության ղեկավարությանը:

Մարտ, 1980 թ.

Ա. Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՍՍՀ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

Նախիջևանի գավառների հին ու նոր բնակավայրերը սփռված են լեռնալանջերին ու լեռնափեշերին, բարեբեր հարթավայրերում ու ձորահովիտներում, լեռներից գահավիժող գետերի ու գետակների շուրջը: Եվ դարեր ու պատմություն տեսած այս մեծ ու փոքր բնակատեղիներից շատ շատերն իրենց հիմնադրումից մինչև օրս հարատևում են: Իսկ շատերն էլ դառն ճակատագրի բերումով ավերվել, լքվել են, ամայացել: Այնուամենայնիվ, հայ մարդու մաքառումների ու հարատևության պատմության վկա այս բնակավայրերը՝ բնակելի թե անմարդաբնակ, մեր օրերն են հասցրել իրենց անուններն ու նյութական մշակույթի ժառանգությունը որպես հեռու և մոտ անցյալի սրբազան հուշարձաններ:

Դարերի ընթացքում և հատկապես թուրքական ու պարսկական տիրապետությունների ժամանակ (XVI—XVIII դդ.) Նախիջևանի բնակավայրերից շատերը դարձան ավերակ ու անմարդաբնակ, նրանց մայր անուններն աղավաղվեցին և փոխարինվեցին օտարամուտ ու օտարազգի անուններով: Այս աշխատությունից օգտվելու արդյունավետությունն էլ ավելի բարձրացնելու և դյուրին դարձնելու համար կազմել ենք նաև Նախիջևանի բնակավայրերի ցուցակը: Վերջինս կազմված է այբբենական կարգով, ուր Գողթն, Երնջակ և Ճահուկ-Շահապոնք գավառների բնակավայրերը ներկայացրել ենք պատմական տեղանուններով ու տեղադրությամբ, իսկ Նախճավան ու Շարուր գավառների բնակավայրերը՝ մասնակի տեղադրությամբ և պատմական անվանումներով: Ցուցակում փակագծերի մեջ վերցված անունները տեղանունների գուգահեռներն են, իսկ զծիկից հետո գրվածները՝ պատմական անվանումների ժամանակակից փոխարինողները: Աստղանիշով տեղավայրերը մատնանշում են ավերակ և անմարդաբնակ բնակավայրերը:

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌ

Այս գավառի տարածքն (աննշան տարբերություններով) ընդգրկում է այժմյան Օրդուբադի Շրջանը: Ունի 972 կմ2 տարածք):

Ազայի երկաթգծի կայարանի ավան, Ազատ քաղաք*, Աղբի, Անապատ, Բազմառի, Բերդակ*, Բեհրադ, Բիստ, Բզե-Բիլավ, Բոհրուտ (Բեխրուտ), Գանձակ, Գեդերեցիկ (Նիգիդեհ)*, Գիրան քաղաք*, Գիլանսայ, Գիլնեակ (Թիլլակ)*, Դաստակ, Դեր, Դիգա, Դիսար, Դուգլին, Դուգլինդիգա, Ըզնմեր (Ազնամիր)*, Խողվանի (Խողուանք)— Խանադա, Խուրս, Կոշադիգա, Կորուխլար, Մազրա, Մեսրոպավան (Մասրևան)— Նասիրվազ, Մցզուն (Մզկուն)*, Յայջի, Նավուշ (Նավիշ)*, Ներքին Ազա-Աշադի Ազա, Ներքին Հանդամեջ, Նորակերտ— Նիրգուտ, Նուսնուս, Նունիս, Շրջու (Սրջու)*, Ոբևան (Ոբևանիս)*, Ովդու*, Ողոհի (Աղահեցիկ)— Ալահին, Որդուար (Օրդվատ)— Օրդուբատ, Ռամիս, Սաբիրքյանդ, Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիս-Աշադի Այլիս, Ստուպի (Ըստոպի), Սալ, Վանանդ, Վադավեր, Վերին Ագուլիս— Յուխարի Այլիս, Վերին Ազա-Յուխարի Աղա, Վերին Գետ (Վարակերտ)*, Վերին Հանդամեջ —Յուխարի Հանդամեջ, Տանակերտ, Տնի, Տրունիս (Տրունիք) — Դրնիս, Յղնա—Չանանար, Փառակա, Փառակաչայ, Քաղաքիկ, Քալանթարդիգա, Քիլիթ, Քոթամ, Քոթամի երկաթգծի կայարանի ավան, Օրդուբադի երկաթգծի կայարանի ավան:

ԵՐՆՁԱԿ ԳԱՎԱՌ

(Պատմական այս գավառի տարածքը ընդգրկում է այժմյան Ջուլֆայի շրջանը, մինչև 1948 թ.՝ Աբրակունիսի շրջան:

Ունի 995 կմ2 տարածք):

Աբրակունիս (Ապրակունիք), Ամառաշեն-Ջամադլին, Ապարաններ-Բանանիար, Արագին, Արևեք-Արավսա, Բերդիկ*, Գադ, Գուգավանք-Լաքաթադ, Դարգամարգ (Թագավորամարգ)*, Երնջակ քաղաք*, Ջավաշրի վանք*, Թեդեակ, Թեյվազ, Խանադա, Խաչափարախ*, Խոշակունիք (Խաչկաշեն, Խոշկաշեն)*, Կոյնուկ, Մազրա*, Մայրեակ*, Միջին Անկուզիք*, Յայջի, Նահաջիր, Նորաշեն, Ներքին Անկուզիք*, Շահկերտ-Ղազանչի, Շոռոթ, Ջուլֆա, Ջուղա, Ջուղա քաղաք*, Ջուղայի Դաշտ*, Ռապատ-Ղզլա, Սալիթադ, Սուրբ Գևորգ, Վադավեր*. Վան-Միլախ, Վերին Անկուզիք*, Փորաղաշտ*, Քոնա:

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԳԱՎԱՌ

(Պատմական այս գավառի տարածքն ընդգրկում է այժմյան Նախիջևանի շրջանը: Ունի 1265 կմ2 տարածք):

Ազնաբերդ, Ալագոզ Մազրա, Ալիապատ-Մյասնիկովաբատ, Աստապատ*, Աշադի Լենինապատ, Աշադի Ուզունոբա, Բադաշխան, Բաշբաշիի երկաթգծի կայարանի ավան, Բոյուկ Դուզ, Բուլդան, Գայլակալ-Խալխալ, Գյուլշանապատ, Դարաշամբի երկաթգծի կայարանի ավան, Եմխանա, Ենիիլ, Ջեննադին, Թագազյուդ, Թագաքյանդ, Խալիլլու, Խախ-Վալյար, Խինջավ, Խրամ քաղաք*, Կահար, Կարակալա, Կարախանբեկլու, Կարկալուկի երկաթգծի կայարանի ավան, Կզնուտ, Կոշադիգա, Հաջիվար, Ղարաջուդ, Ճահուկ-Ջահիրի, Յայջի, Յուխարի Լենինապատ, Յուխարի Ուզունոբա, Նախիջևան քաղաք, Ներամի

երկաթգծի կայարանի ավան, Շաքարապատ, Շմբա-Շխմահմուդ, Որդոք*, Չեշմաբասար, Պահեստ-Փայիզ, Սիրաբ, Սուպրոմի ավան, Սովետապատ, Սուստ, Սուրմալիկ, Վասակակերտ-Նազարապատ, Տամբատ-Թմբուլ, Տիգեն-Դիդիվար, Քյուլ Թափա, Օրուզ—Դիգա:

ՃԱՀՈՒԿ ԳԱՎԱՌ

(Պատմական այս գավառի տարածքն ընդգրկում է այժմյան Շահբուզի շրջանը: Ունի 815 կմ2 տարածք):

Ագարակ*, Աղտավ-Աշաղի Ղշլաղ, Աղու-Մահմուդավա, Անուշավան-Յուխարի Ռամեշին, Արինջ, Արմավաշեն-Աշաղի Ռամեշին, Արքոյթայ-Յուխարի Ղշլաղ, Բաբոնք-Կարաբաբա, Բզդոն-Յուխարի Բզզով, Բլուր*, Գոմեր (Գեհենիք)— Գյոմուր, Դալարինք-Ազիզբեկով, Եգատունք-Զառնաթուն, Զարինե-Զոնել*, Զուր (Մագրա)*, Թամաշաղ-Գարմաշաթաղ, Թաթերք-Թրքեշ, Խնձրա*, Խոզրամիր*, Խոռունք*, Ծավալք-Մարալիկ, Կծածոր, Կուքի, Հեճանա-Ղարաբոյա, Չաղա-Ենիքյանդ, Նորբերդ-Լիզբիրդ, Նորս (Նորագյուղ), Շահապոնք-Քյանդ Շահբուզ, Շահբուզ, Շամեն-Շաղա, Ոլենի-Քոլան, Ոփիք (Բջնակ)— Բիչանակ, Մաղուասոնք-Մալասուղ, Յեցիկ*, Քյուլք-Քյուլուս, Քրտն-Քեչիլ, Օծոփ (Ածոփ)— Բաղամլու:

ՇԱՐՈՒՐ ԳԱՎԱՌ

(Այրարատ նահանգի պատմական այս գավառի տարածքն ընդգրկում է այժմյան Իլիչի շրջանը, մինչև 1930 թ. Շարուրի, 1930—1966թ.՝ Նորաշենի շրջաններ: Ունի 1316 կմ2 տարածք):

Ալակլի, Ալիշար, Արբատան, Արաբի Ենգիջա, Ախուրա, Անի*, Աշաղի Արալիկ, Աշաղի Դաշարիս, Աշաղի Յայջի, Ավուշ, Բաշ Նորաշեն-Իլիչևսկ, Բիլլավա, Գյուննուտ, Գորչլու, Դանգիկ, Դաշարիսի երկաթգծի կայարանի ավան, Դարաքյանդ, Դարվիշլար, Դեմիրչի, Դիգա, Դիաղին, Դյուղենդ, Ենգիջա, Զեյվա, Թազաքյանդ, Թազաքյանդի երկաթգծի կայարանի ավան, Թանանամ, Թումասլու, Իբադուլլա, Խալաջի, Խանլուխլար, Խոկ, Կարաբաղլար, Կաբաբուրջ, Կարաբուրջի երկաթգծի կայարանի ավան, Կաբուլլի, Կարագասանլի, Կեշտագ, Կըշլաղ, Կոսաշան, Կվրաղ, Համգալի, Մախտա, Մահմուդքյանդ, Մամեդսաբիր, Մուղանլու, Մուղանջիկ, Մուղանջիկ Մեհրաբ, Յուխարի Արալիկ, Յուխարի Դաշարիս, Յուխարի Յայջի, Յուրդջի, Շահթախտ, Շահթախտի երկաթգծի կայարանի ավան, Շահրիար, Չարչիբողան, Պարչի, Պուսյան, Ջաղագուր, Ջոմախտու, Մաղարակ (Մանդրուք), Սարխանի, Սիյագուտ, Սովետապատ, Վայխր, Վարմազիար, Վելիդաղի երկաթգծի կայարանի ավան, Ուլյա Նորաշեն, Քարխու, Քեշխա, Քուրդքյանդ:

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌ

Գեղեցիկ և բարեբեր է հին Հայաստանի Գողթն գավառը: Իր գրաված տարածքով, պատմական անցյալով ու մշակույթով այն էական դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմական անցյալում՝ մինչև XX դ. սկզբները: Այստեղ ավանդաբար հարգի են եղել հայ երգն ու արվեստը, գիրն ու գրականությունը: Հայ ժողովրդի վիպասանական երգերի ու առասպելների մասին խոսելիս՝ պատմահայր Մովսես Խորենացին վկայում է, որ դրանք

«ախորժելով պահել են գինեվետ Գողթն գավառի կողմի մարդիկ»¹: Գողթն տեղանվանումը, ըստ լեզվաբան Է. Աղայանի ստուգաբանության, կապվում է հնդեվրոպական gal, gheI արմատի հետ, որը նախապես նշանակել է «կոչել, կանչել, գոչել»²: Ըստ դրա, կարելի է ենթադրել, որ Գողթն անվանումը հնում նշանակել է պատմություն, երգ, վիպասանություն:

Հայ պատմագրության մեջ Գողթն գավառը միշտ ունեցել է իր պատվավոր տեղը: Նրա մասին մի շարք հավաստի տվյալներ են հաղորդել նաև օտար աղբյուրները: Հույն աշխարհագրագետ Պտղոմեոսի երկում այն հիշատակված է ..... կամ Colten: Ըստ մատենագիր Կորյունի, Մեսրոպ Մաշտոցը որոշ ժամանակ բնակվել է այս գավառում, որը նրա ամենասիրելի գավառներից մեկն է եղել: Հենց այս գավառում է, որ հայոց գրերի ստեղծման համար Մաշտոցը «տրտմական հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և մտածմունքների ծփանքի մեջ էր ընկած»³: Եվ նախքան գրերի ստեղծումը իր

---

1. Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, էջ 118:

2. Է. Աղայան, «Գողթն-Գողթան տեղանունը», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1957, N 12, էջ 51—52:

3. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Եր., 1962, էջ 98:

աշակերտների հետ Մաշտոցը մեկնել էր Գողթն, որի «առաջ դուրս եկավ Գողթնի իշխանը... որի անունը Շաբաթ էր և հյուրամեծար ասպնջական հանդիսանալով՝ բարեպաշտությամբ սպասավորում էր (նրան)... Իսկ երանելիս իսկույն իր ավետարանական արվեստը բանեցնելով իշխանի հավատարիմ օգնությամբ սկսեց (քարոզել) գավառում»⁴: Հայկական գրերի ստեղծումից հետո էլ Գողթնը ամենաառաջիններից մեկն էր, ուր Մաշտոցը բացեց առաջին դպրոցները և «այստեղ՝ բարեպաշտ Շաբաթի ընկերությամբ գավառը լիացրեց Քրիստոսի ավետարանի ողջույնով, և գավառի բոլոր գյուղերում կարգեց սուրբ վանականների դասեր»⁵:

Պատմահայր Մ. Խորենացու վկայությամբ Գողթնում հնուց ի վեր իշխում էին գողթնեցիները, որոնք «... Միսական հատվածն են կազմում, բայց չգիտեն, արդոք գավառն է՞րն են կոչվել մարդկանց անունով, թե՛ գավառների անունով կոչված են նախարարությունները»⁶: Այս նույնը պնդում է նաև XIII դարի պատմիչ Ստ. Օրբելյանը⁷: Գողթնի իշխանական նախարարությունը, որպես հին Հայաստանի անբաժանելի մի մաս, Հայաստանի ավագ նախարարական տների հետ միասին «Գողթան տեր» անվանակոչմամբ դասված է V դարում կազմված «Գահնամակում» ԺՁ (16) համարի տակ և «Զորանամակի» տվյալներով արքունի գորաբաժնին տալիս էր Շ (500) ձիավոր⁸:

VII դարի «Աշխարհացոյցի» հաղորդած տեղեկություններով⁹ Գողթանը Վասպուրականի 33-րդ գավառն էր, որն Արծրունիների տիրապետության տակ էր

անցել հավանաբար V դարի կեսերից: Թ. Արծրունու տեղեկություններով Գողթնը Վասպուրականի կազմում եղել է մինչև 737 թ., գրելով. «... իսկ Գողթն գաւառ (հանեալ էր) ի ժամանակի կատարման սրբոյն Վահանայ, յալմի ՃՁԶ (737) թուականութեանց, որում ամի կատարեցաւ սուրբն Վահան, որ էր որդի Խոսրովայ Գողթան տեառն»¹⁰: Գողթն գավառն, որն իր մեջ հնում ընդգրկել է նաև Սյունաց Արևիք գավառը (այժմյան ՀՄՄՀ Մեղրու շրջան)¹¹ VIII դարի կեսերից հետո փաստորեն գտնվել է Սյունիքի կազմի մեջ: Իսկ X դարում ընկել է արաբների, XI դարի կեսերից սելջուկների և ապա մոնղոլների իշխանությունների տակ: XVI—XVII դարերում այն մեկ գտնվել է Սեֆյան Պարսկաստանի, մեկ՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ: XVIII դարում ծավալված ազգային-ազատա

-
4. Կորյուն, նույն տեղը, էջ 106:
  5. Կորյուն, նույն տեղը, էջ 108:
  6. Մ. Խորենացի, նույն տեղը, էջ 140:
  7. Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 15:
  8. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Спб, 1908, с. 249, 252:
  9. Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 350:
  10. Թ. Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆ., 1917, էջ 404:
  11. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 298:

գրական շարժմանը մասնակցություն ցուցաբերած Գողթնը հետագայում, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Թուրքմենչայի դաշնագրով, որպես Արևելյան Հայաստանի անբաժան մաս, Նախիջևանի մյուս գավառների հետ միասին միացվել է Ռուսաստանին՝ նախապես գտնվելով Հայկական մարզի և ապա Երևանի նահանգի կազմի մեջ: Գողթնը, որի տարածքը ընդգրկում է հիմնականում այժմյան Օրդուբադի շրջանը, տարածված է Նախիջևանի հարավարևելյան մասում, Արաքս գետի ձախ ափին: Ըստ պատմական աղբյուրների՝ այս գավառի ազգաբնակչությունը հնուց ի վեր զբաղվել է խաղողագործությամբ, այգեգործությամբ և բազմազան արհեստներով: Հայոց պատմության մեջ Գողթնը հռչակված է եղել որպես «գիննէտ» գավառ, որի խաղողն ու նուռը, դեղձն ու ընկույզը, թուրթը և այլ մրգերը ունեցել են մեծ ճանաչում: Այս վաղեմի գավառի գեղեցիկ բնաշխարհի անբաժան մասն են կազմում նաև նրա պատմաճարտարապետական հուշարձաններն ու վաղ շրջանի բնակատեղիները, գյուղաքաղաքներն ու ավանները, որոնք հիմնված են Ագուլխի, Որդուարի, Տրունյաց կամ Վանանդի, Ցղնայի, Գիլան կամ Բիստի ձորերն ի վեր, երբեմնի շեն ու հզոր բնակավայրերում և նրանց շուրջը:

N 1

ԳԵՂԵՐԵՑԻԿ ԿԱՍ ՆԻԳԻԴԵՀ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ագուլիսի ձորի ամենավերին հատվածում, ձորի հյուսիսային կողմի մի ապառաժոտ վայրում: — Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 40—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XX դարի սկիզբներից լքվել և ավերակների է վերածվել:

N 2

ԳԵՂԵՐԵՑԻԿ ԿԱՍ ՆԻԳԻԴԵՀ ԳՅՈՒՎԱՏԵՂԻ «ՍՐԲԱՏԵՂԻ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐԸ»

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղից 2,5—3 կմ դեպի հյուսիս, լեռնալանջի հարթ վայրում:— Շրջակայքում՝ կան 15—17 հաստաբուն ծառեր, սրբատեղ-մատուռի ավերակների հետքեր:

N 3

ՎԵՐԻՆ ԳԵՏ ԿԱՍ ՎԱՐԱԿԵՐՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Գեղերեցիկ կամ Նիգիդեհ գյուղատեղից ներքև, Ագուլիսից 1—1,5 կմ հյուսիս, նեղ ձորակի մեջ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1920-ական թվականներից հետո ավերակների է վերածվել:

N 4

ՎԵՐԻՆ ԳԵՏ ԿԱՍ ՎԱՐԱԿԵՐՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ «ԽԱԶ-ՔԱՐ» ՍՐԲԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղից մոտ 2,5 կմ դեպի հյուսիս, գետի ափին:— Վիճակը՝ ժամանակի ընթացքում ավերվել է սրբատեղի մատուռը: Այժմ սրբատեղից տեսանելի է միայն մի մեծ քար, որի վրա քանդակված են մի քանի խաչի պատկերներ:

N 5

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ԿՈՒՄՍԻ ՄԱՏՈՒՌ ԿԱՍ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության մ. թ. I դարի կեսերին հիմնվել է Կուսու եպիսկոպոսի շիրիմի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Բարթոլոմիմեոս առաքյալ:— Տեղը՝ Ագուլիսի ս. Թովմա վանքից մոտ 300 մ հյուսիս:— Հորինվածքը՝ մինավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, կիսամշակ սրբատաշ բազալտ, կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ 1490 թ., XVII, XIX դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ չունի:— Վիճակը՝ ավերակների է վերածվել XX դարի սկիզբներից:

N 6

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ ս. Թովմա վանքից մոտ 250 մ հյուսիս-արևելք:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 38: —Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև:—
Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 11: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասի կեսից
ավելին թաղված է հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

N 7

ԱԳՈՒԼԻՄԻ «ՎԱՆՔԻ ՍԱՆԱՅԻ» ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ Ագուլիս գետի աջ կողմում, «Վանքի սանա» լեռան
թեքադիր լանջին, դեպի Տանակերտ տանող ճանապարհի մոտ:— Տապանաքարերի թիվը՝
8: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն: — Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 6,
որոնց թվում է նաև 1721 թ. Ագուլիսում նահատակված Դավիթ բեկի աչքի ընկնող գորավար
մելիք Փարսադանի տապանաքարը:— Վիճակը՝ այժմ տապանաքարերը համարյա թե
ծածկված են թեքադիր լեռնալանջից թափվող հողի ու քարերի շերտով:

N 8

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՔԱՐԱԿԵՐՏ ՎԵՄ

Ժամանակը՝ մ. թ. I դ. կեսեր:— Տեղը՝ Ագուլիսից դեպի Հանդամեջ գյուղը ձգվող մի փոքրիկ
ձորի լանջին: Իր բնույթով քարակերտ վեմ է և հնուց ի վեր համարվել է սրբատեղի:

N 9

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ Ագուլիսի հյուսիսարևելյան թաղամասում:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ: — Հորինվածքը՝
քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն քար:—
Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1845 թ.:— Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային
ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ քառակուսի հիմքերով խաչաձև:—
Ավանդատները՝ մեկ գույգ, նկուղային հարկերով: 2-րդ հարկերը գլխավոր աբսիդի նման
արևմտյան ամբողջ ճակատներով բաց են:— Գմբեթը՝ քարաշեն, 8 նիստերով:—
Արձանագրություններ՝ հարավային ճակատում:— Պատկերաքանդակները՝ 1920-ական
թվականներից հետո տեղահան են արված և անհետ կորել են արևմտյան, հարավային
մուտքերի կամարների տակ եղած կոմպոզիցիոն պատկերաքանդակները:—
Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի և պատուհանների շուրջը, եկեղեցու ճակատներում:—
Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ գտնվում է եկեղեցապատկան շինությունների,
համալիրի պարիսպների ավերակները:— Վիճակը՝ ավերված է եկեղեցու հարավային
մուտքի առջևի եռահարկ գանգակատունը, փլված է եկեղեցու ծածկի արևմտյան մասի մի
հատվածը, ունի ճեղքեր:

N 10

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության և եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին XVII դարում քանդակված արձանագրության հիմնվել է մ. թ. I դ. կեսերին:— Տեղը՝ Ագուլիսի «Վանքի» թաղում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Բարդուղիմեոս առաքյալ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ ըստ ավանդության և վերը նշված արձանագրության, առաջին անգամ 315 թ. վերակառուցել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Եկեղեցին և համալիրը հիմնական վերանորոգումների է ենթարկվել նաև XII—XIII դդ., XVI—XVII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ քարաշեն, 12 նիստերով:— Արձանագրություններ՝ մուտքերի բարավորներին, արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ պահպանվում են գմբեթի, մույթերի վերին մասերում, արևմտյան մուտքի կամարի տակ, որոնք 1680-ական թվականներին կերտել է Նաղաշ Հովնաթանը:— Պատկերաքանդակներ՝ հյուսիսային, հարավային և արևմտյան մուտքերի կամարների տակ:— Ջարդաքանդակներ՝ մուտքերի ու պատուհանների շուրջը, եկեղեցու ճակատներում:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հյուսիսային, հարավային և արևմտյան կողմերում, համալիրի քառանկյունի ու բարձր, վեց աշտարակներով պարիսպներին կից գտնվում են վանքի թաղածածկ, սրբատաշ քարերով ու աղյուսով կառուցված միահարկ և երկհարկանի շինությունները: Մուտքերի առջև ունի երեք զանգակատներ:— Վիճակը՝ քանդված է եկեղեցու բեմի ճակատը, ծածկի որոշ հատվածները, վանական շինությունների առանձին մասերն ու պարսպի վերին շարվածքները:

N 11

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ԵԿԵՎԵՑՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կառուցված է ս. Թովմա եկեղեցու արևմտյան մուտքի առջև:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1831 թ. վերանորոգման մեկենաս ագուլիսեցի Հախումյանների տոհմ:— Հորինվածքը՝ 2 մույթերով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ վարդագույն քար: Վերանորոգումներ՝ 1831 թ., 1904 թ.: — Մույթերը՝ քառակուսի հիմքերով՝ խաչաձև:— Ռոտոնդան՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ մույթերի ճակատներին՝ եզրակողերին:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 12

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ԵԿԵՎԵՑՈՒ ՀՅՈՒՄԻՍՍՅԻՆ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կառուցված է ս. Թովմա եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ 2 մույթերով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ, բաց վարդագույն քար:—

Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մույթերը՝ քառակուսի հիմքերով, խաչաձև:— Ռոտոնդան՝ ավերված է, ունեցել է 6 մույթեր:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մույթերի եզրակողերին:— Վիճակը՝ կանգուն:

N12 ա

ԱԳՈՒԼԻՄԻ 13. ԹՈՎՄԱ ԵԿԵՎԵՑՈՒ ՀԱՐԱՎԱՑԻՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ—ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1666 թ.: — Տեղը՝ կառուցված է ս. Թովմա եկեղեցու հարավային մուտքի մոտ:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Պետրոս վարդապետ:— Հորինվածքը՝ 4 մույթերով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բաց վարդագույն և սպիտակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ քառակուսի հիմքերով խաչաձև:— Ռոտոնդան՝ չորս մույթերով:— Արձանագրություններ՝ չանի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մույթերի եզրակողերին:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 13

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔԻ ԱՂՔՑՈՒՐ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XV—XVI դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցու հյուսիս—արևելյան կողմում, նրանից 25—30 մ հեռու:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ գետնահարկ, թաղածածկ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող:

N 14

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔԻ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ԿՈՒՍՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ մ. թ. I դ.: Տեղը՝ ս. Թովմա եկեղեցու հյուսիսային կողմում, պարսպին կից (ներքուստ): — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ կից խորաններով բազմանիստ աբսիդ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ կրել է մի շարք վերակառուցումներ:— Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի: Վիճակը՝ կանգուն:

N 15

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ա. ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XI—XII դդ.: — Տեղը՝ ս. Թովմա վանքից հարավ-արևելք, Շոնատակ թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII, XIX դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ: Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատվում են հին շինությունների հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 16

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՔՐԻՍՏՍԱՓՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. երկրորդ կեսերին:— Տեղը՝ Ագուլիսի կենտրոնական թաղամասում, քաղաքի արևելյան լեռնալանջի փեշին:— Ճարտարապետը՝ 1671—1675 թթ. վերակառուցման ճարտարապետ «Մոկսու մեծ ուստա»: Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Թադեոս առաքյալ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, մոխրագույն քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ հուշարձանը հիմնական վերակառուցման է ենթարկվել 1671—1675 թթ.: Վերանորոգման մեկենաս՝ ագուլիսեցի խոջա Գյուլնագար և ուրիշներ:— Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ պահպանվում են գմբեթի, մույթերի վերին մասերում և գմբեթարդի վրա, որոնք 1680-ական թվականներին կատարել է Նաղաշ Հովնաթանը:— Պատկերաքանդակներ՝ արևմտյան մուտքի կամարի տակ, հարավային ճակատում:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը: Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային կողմում գտնվում է գավթի ավերակների, պարսպի հետքերը, XIX—XX դդ. մի քանի տապանաքարեր:— Վիճակը՝ կանգուն, ծածկում կան ճեղքեր:

N 17

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ԴՊՐՈՑ

Ժամանակը՝ 1867 թ.:— Տեղը՝ գտնվել է Ագուլիսի ս. Քրիստափոր եկեղեցու գավթում:— Հիմնադիրը՝ նշանավոր գրող և մանկավարժ Պերճ Պռոշյան:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ ագուլիսեցի Մկրտչյան տոհմ, Ագուլիսի մեծամեծներ:— Հորինվածքը՝ միահարկ շենք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վիճակը՝ 1920-ական թվականներից հետո վերածվել է ավերակների ու փլատակների:

N 18

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՔՐԻՍՏՍԱՓՈՐ ԵԿԵՎԵՑՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.:— Տեղը՝ ս. Քրիստափոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, եկեղեցուց 25—30 մ հեռու: Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող:

N 19

ԱԳՈՒԼԻՄԻ «ՎԱՆՔԻ» ԹԱՂԻ ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVII:— Տեղը՝ կառուցված է «Վանքի» և Շոնատակ թաղերի միջև գտնվող ձորակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:—

Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:—
Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող:

N 20

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ քաղաքի կենտրոնական մասում, շուկայի մոտ, Ագուլիս գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1713 թ. վերանորոգման մեկենասներ՝ Աղեն, Մանգասար, Զարի, Սիմոն, Հուռում, Գարալե, Էլսիբ, Անասփուլեր ագուլիսեցիներ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ 1713 թ., 1872 թ., 1885 թ., 1889 թ.:— Արձանագրություններ՝ ճակատում ագուցված XVIII դ. հայերեն և պարսկերեն արձանագրությունները այժմ չկան:— Վիճակը՝ գործող:

N 21

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆ ԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XX դդ.:— Տեղը՝ Ագուլիսի շուկայի հյուսիսարևմտյան կողմում, մի բարձրադիր հարթ վայրում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 450—460: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի, հարթ, օրորոցաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 120—125: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան է արված, շուռ տված ու կոտրատված: Մի շարք արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

N 22

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՇՈՒԿԱՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գտնվել է քաղաքի կենտրոնական թաղամասում, գետի աջ կողմում:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Ագուլիսի մեծահարուստներն ու վաճառականները:— Հորինվածքը՝ բաղկացած է եղել մի փոքրիկ հրապարակից և 100—150 մեծ ու փոքր խանութներից:— Շինանյութը՝ սրբատաշ ու կիսամշակ քար, աղյուս:— Վիճակը՝ 1920-ական թվականներից հետո շուկայի շինությունները ավերակների վերածվելով աստիճանաբար հիմնահատակ քայքայվել են: Շուկայից մնացած 5—6 շինությունները այժմյան Ագուլիսի համար ծառայում են որպես փոստի և այլ շենքեր:

N 23

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ԿԱՐԱՎԱՆ ԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1680 թ.: — Տեղը՝ շուկայի հարավային կողմում:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Ագուլիսի մեծահարուստներ:— Կառուցող վարպետը՝ Թումանենց Առաքել:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ: Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ այժմ աննշան ավերակներ են մնում:

N 24

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՓԸՂԸՋԻ ԿԱՍ ՓՈՋԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ Շուկայի մոտ:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:—
Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:—
Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 25

ԱԳՈՒԼԻՍԻ «ՇՈՒԿԱՅԻ» ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI դ.: — Տեղը՝ շուկայից հարավարևմուտք, ճանապարհի ձախ կողմում,
լեռնալանջի տակ:— Տապանաքարերի թիվը՝ 90—95: — Տապանաքարերի տեսակը՝
քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 52: — Վիճակը՝ տապանաքարերի
մեծ մասը ծածկված է հողի շերտով, տեղահան է արված: Արձանագրությունների զգալի
մասը եղծված է: Այս գերեզմանատունը, որն ունեցել է ավելի քան 400—500
տապանաքարեր, մեծամասամբ ավերվել է Ագուլիսի շուկայի ընդարձակման ժամանակ և
վերջին տասնամյակների ընթացքում:

N 26

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ Ա. Քրիստափոր եկեղեցուց 500— 600 մ հարավարևմուտք,
Ագուլիս գետի աջ կողմում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝
անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ
բազալտ և վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան,
հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:—
Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի:— Գմբեթը՝ քարաշեն, 12 նիստերով:—
Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան և հարավային ճակատներում:—
Որմնանկարներ՝ XVII դ. որմնանկարների մի մասը մինչև եկեղեցու ավերվելը պահպանվել
է գմբեթի, կամարների և որմերի այլ մասերում:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:—
Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի ու լուսամուտների շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու
հարավային և արևմտյան կողմերում նկատելի են մի քանի շինությունների հետքեր,
պարսպի ավերակներ, հողի շերտով ծածկված մոտ մեկ տասնյակ տապանաքարեր:—
Վիճակը՝ եկեղեցին 1920-ական թվականներից հետո ավերակների է վերածվել: Այդ
մեծակառույց և գեղեցկատես հուշարձանից այժմ մնում է միայն նրա ավագ աբսիդի,
շինության արևելյան որմի մի մասը, երկու մույթերն ու հիմնաշարի որոշ հատվածները:

N 27

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՀԱԿՈԲԻ ԱԼՓԻԱՆ ԿԱՍ «ԸՆԶԱՆԱՅ ԼՈՒՅՍ» ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ագուլիս գետի արևելյան կողմում, Միջին փուղ
թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1879 թ.

վերանորոգման մեկենաս Տեր-Միքայելյան:— Հորինվածքը՝ միանավ թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1879թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է այլ շինություններ և փոքրիկ գերեզմանատուն:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 28

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՓՈՔԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ ս. Քրիստափոր եկեղեցուց 400—450 մ. հյուսիսարևելք:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի կոմունալ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 29

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ Ագուլիսի Ներքին թաղում, քաղաքի արևմտյան կողմում՝ անմիջապես լեռնալանջի տակ:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, աղյուս և կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ ութանկյուն կտրվածքով:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ: Արձանագրություններ՝ գմբեթատակ պարագծի վրա:— Որմնանկարներ՝ եկեղեցին որմնանկարվել է 1686 թ., որոնք այժմ իսպառ քայքայվել են:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում եկեղեցու հյուսիսային ճակատի առջև դեռևս նկատելի են գավթի ավերակների հիմքերը, իսկ արևելյան ճակատի առջև գտնվում են սեղանատան, աղբյուրի շինությունները:— Վիճակը՝ կիսականգուն, ավերված է եկեղեցու ծածկի մի հատվածը, գմբեթի ծածկը, մուտքը, հյուսիսային որմի վերին մասերը: Առանձին տեղերում ունի վտանգավոր ճեղքեր:

N 30

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1663 թ.: — Տեղը՝ եկեղեցու արևելյան ճակատի առջև:—

Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևելյան ճակատում:— Արձանագրություններ՝

անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է շինության ծածկի մի մասը, մուտքը, արևելյան ճակատի որոշ հատվածները:

N 31

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՂԲՑՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1612 թ.: — Տեղը՝ եկեղեցու արևելյան կողմում, նրանից 50—60 մ հեռու:— Կառուցող վարպետը՝ Մելիք Մելքում:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող:

N 32

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ գտնվել է եկեղեցու հյուսիսային և արևելյան կողմերում, պարսպից ներս:— Տապանաքարերի թիվը՝ ունեցել է մոտ 150 տապանաքար:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1940-ական թվականներից հետո տեղում եղած տապանաքարերը աստիճանաբար կոտրվել են ու տեղահան արվել: Այժմ XVIII—XIX դդ. մի քանի արձանագիր տապանաքարեր իրար գլխի հավաքված ձևով գտնվում են սեղանատան առջև: 1663 թ. եկեղեցին վերանորոգելիս և վերստին պարսպատելիս այս գերեզմանատան տապանաքարերի զգալի մասը տեղահան է արվել:

N 33

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԲԵԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XIX դդ.: — Տեղը՝ ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցուց հարավ, տափարակ տեղում:— Տապանաքարերի թիվը՝ մոտավորապես 600: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 300—325: — Վիճակը՝ տապանաքարերի զգալի մասը ծածկվել է հողով, տեղահան է արված: Արձանագրությունների որոշ մասը քայքայված են:

N 34

ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՀԱԿՈՒԲ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XI—XII դդ.: — Տեղը՝ Ագուլիսի Ներքին թաղում, ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցուց 500—550 մ. արևելք:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝

միանավ թաղածածկ գմբեթավոր դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար՝, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1901 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն, երկհարկանի:— Ավանդատներ՝ չունի:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, 6 նիստերով:— Արձանագրություններ՝ գմբեթատակ շրջանագծի վրա, արևմտյան

ճակատում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ: — Պատկերաքանդակներ՝ չունի:—
Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ պարիսպներից ներս, նկատելի են 2—3
շինությունների հետքեր:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված են եկեղեցու արևմտյան մուտքի
եզրաքարերը, քառանկյուն պարսպի առանձին հատվածներն ու վերին մասերը:

N 35

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. ա. I դ. և V դ. կոչվել է Աստվածածնի
անունով:— Տեղը՝ Ագուլիսի հարավարևելյան կողմում, լեռնալանջին:— Ճարտարապետը՝
անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Բարդուղիմեոս առաքյալ:— Հորինվածքը՝
միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար, աղյուս:—
Վերանորոգումներ՝ XII—XIII դդ., XVII դ., XVIII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ու հարավային
ճակատներում: — Արսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ հատ, կցված է եկեղեցու
հարավային կողմից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ XVII և XVIII
դարերի որմնանկարները այժմ իսպառ քայքայված են:— Պատկերաքանդակներ՝
անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում եկեղեցին ունի զանգակատուն,
պարիսպներին կցված մոտ երկու տասնյակից ավելի եկեղեցապատկան շինություններ,
աղբյուր, գերեզմանատներ:— Վիճակը՝ կանգուն, ավերված է եկեղեցու ծածկի ու պատերի
որոշ մասերը: Համալիրի շինություններն ու պարիսպը վեր են ածվել ավերակների ու
փլատակների:

N 36

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ. կեսեր:— Տեղը՝ եկեղեցու հարավային մուտքի առջև:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ երկու
զույգ մույթերով, երկհարկանի:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար ու աղյուս:—
Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Արձանագրություններ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝
չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է ծածկը:

N 37

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցուց արևելք:— Կառուցող

վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ ու
կիսամշակ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, բավականին մեծ ու խորը ջրավազանով:—
Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 38

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցու հարավային և արևմտյան կողմերում, չորս տեղ՝ երկուսը համալիրի պարիսպներից ներս, իսկ երկուսը՝ դրսի կողմում:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 97: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 46: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, արձանագրությունները՝ եղծված ու կոտրված:

N 39

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՇԱԲԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ «Վանքի» թաղում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ջրավազանով:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Արձանագրություններ՝ չունի: Վիճակը՝ գործող, քանդված է թաղակապ ծածկը:

N 40

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՆՈՒՐՈՒՆՑ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1616 թ.: — Տեղը՝ «Վանքի» թաղում:— Կառուցող վարպետը՝ Նուրի:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող, քանդված է թաղակապ ծածկը, կողի պատերը:

N 41

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՄՆԱՍԵՆՑ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ քաղաքից դուրս, ճանապարհի եզրին:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, մեծ ավազանով:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող, ավերակ:

N 42

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ հիմնականում գտնվում են այժմյան Վերին Ագուլիսի տարբեր թաղամասերում:— Աչքի ընկնող տների թիվը՝ 25: — Հորինվածքները՝ միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ բնակելի տներ, պարտեզներով ու պարիսպներով:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար և աղյուս:— Զարդաքանդակներ՝ փայտի և քարի վրա՝ մուտքերի շուրջը, ճակատներում և պատշգամբների վրա:— Վիճակը՝ առանձին տների

ճարտարապետության մեջ ժամանակակից կենցաղի պահանջներից ելնելով կատարվել են մասնակի փոփոխություններ:

N 43

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ «ԱՄԱՐԱՅԻՆ» ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ IX դ.: — Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հյուսիսարևմտյան թաղամասում, ս. Ստեփանոս կամ ս. Երրորդություն եկեղեցուն կից:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ բաց սյունասրահի տեսքով 6 մույթերով եռնավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար, աղյուս, սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ: Մույթերը՝ ուղղանկյուն կտրվածքով: Ավանդատները՝ մեկ զույգ, քառանիստ կազմությամբ, որոնց արևմտյան ճակատները ավագ աբսիդի նման ամբողջովին բաց են:— Արձանագրություններ՝ հյուսիսային որմում, գմբեթատակ փոխանցման գոտում, ինտերյերում եղած մյուս վիմագրերը այժմ չկան:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ գմբեթաթակ գոտում:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատվում են շինությունների հիմքեր:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է բեմի ճակատը, զանգակատունը: Տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

N 44

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՍ Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հյուսիսարևմտյան թաղամասում, ս. Նշան կամ «Ամարաին» եկեղեցուն կից:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, կիսամշակ որձաքար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան, հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ ութանկյուն կտրվածքով:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ գմբեթի, գմբեթարդի վրա, մույթերի վերին մասերում (XVII—XVIII դդ.): — Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային և արևելյան կողմերում գտնվում են եկեղեցապատկան շինությունների, երկսեռ, դպրոցի ավերակները:— Վիճակը՝ կանգուն, ունի ճաքեր, քանդված է համալիրի պարիսպը:

N 45

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՍ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՍ Ս ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ 1650 թ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ վարպետ Սուլեյման:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Հայրապետի որդի Աստվածատուր և Եարդուլ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ:— Շինանյութը՝ կիսամշակքար:—

Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 46

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ «ԱՄԱՐԱԻՆ» ԵՎ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ Ս. ԵՐԸՆԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցիների պարսպի արևելյան և հարավային կողմում, նրանց կից, ս. Նշան կամ «Ամարաին» եկեղեցու հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 67: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի, հարթ:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 41: — Վիճակը՝

տապանաքարերի մեծ մասը թաղված են հողի մեջ:

N 47

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ «ԱՄԱՐԱԻՆ» ԵՎ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ Ս. ԵՐԸՆԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցիներից 100 մ արևելք:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ արքատաշ և կիսամշակ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Վերանորոգումներ՝ 1841թ.: — Արձանագրություններ՝ թաղի տակ:— Վիճակը՝ գործող:

N 48

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հարավ-արևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVIIդ., XIXդ.:— Մուտքը՝ արևմտյան կողմից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, արևմտյան ճակատում:— Պատկերաքանդակներ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ մատուռի արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավիթ և գերեզմանատուն— Վիճակը՝ ավերակ, փլատակների են վերածվել նաև գավիթն ու պարիսպը:

N 49

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ՄԱՏՈՒՌԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.:— Տեղը՝ մատուռի գավթում և բակում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 23: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 16: — Վիճակը՝ տապանաքարերը տեղահան են արված, շուռ տված: Արձանագրությունները եղծված են:

N 50

ՄՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՄԻ Ս. ՄԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի «Կոնգլաշ» անվանվող լեռան ստորոտում:— Հորինվածքը՝ թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVIIդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատելի են մի քանի հին շինությունների հիմքեր, XV—XVIIդդ. մի քանի տապանաքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 51

ՄՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՄԻ ՄԵԹՅԱՆ ՄԱՀՏԵՄԻ ՄԵԼՔՈՒՄԻ ԱՂՔՑՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVIIդ.: — Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի կենտրոնական փողոցի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Մահտեսի Մելքում: Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Հորինվածքը՝ թաղակապ: Այս աղբյուրը գյուղի երկարությամբ մի քանի տեղ ունի բաց անցքեր, որտեղից ջուր են վերցրել:— Վերանորոգումներ՝ XIXդ.: — Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող, քանդված է աղբյուրի ամբողջ ծածկը:

N 52

ՄՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XIX դդ— Տեղը՝ Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի հարավարևմտյան կողմում, Ս. Նշան կամ «Ամարային» եկեղեցուց 350—400 մ հարավարևմուտք— Տապանաքարերի թիվը՝ 460—500: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 200—210: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը տեղահան են արված կամ ծածկված են հողի շերտով: Արձանագրությունները քայքայված են:

N 53

ՈՐԴՈՒԱՐԻ (ՕՐԴՈՒՔԱԴԻ) Ս. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIIդ.: — Տեղը՝ քաղաքի հյուսիսարևելյան թաղամասում, բարձրադիր բլրի վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVIIդ., 1836 թ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ XIXդ., աղավաղված ու քայքայված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային ճակատին կցված է ընդարձակ սեղանատունը:— Վիճակը՝

կիսախաթար, քանդված է եկեղեցու ամբողջ ծածկը, գմբեթը, որմերի վերին հատվածները: Ունի ճաքեր, ավերակ է նաև սեղանատունը:

N 54

ՈՐՂՈՒԱՐԻ (ՕՐՂՈՒԲԱՐԻ) Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու հարավային ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XIXդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 55

ՈՐՂՈՒԱՐԻ (ՕՐՂՈՒԲԱՐԻ) ՏԵԱՌՆ ԸՆԴ ԱՌԱՋ ԵԿԵՂԵՑԻ-ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. կեսերին:— Տեղը՝ քաղաքի արևմտյան եզրին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Բարդուղիմեոս առաքյալ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 56

ՈՐՂՈՒԱՐԻ (ՕՐՂՈՒԲԱՐԻ) ԲԵՐԴԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.: — Տեղը՝ քաղաքի հյուսիսարևելյան թաղամասում, բարձրադիր և քաղաքի տարածքի վրա իշխող բլրի վրա:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերված են, տեղ-տեղ նկատելի են հիմնաշարից բարձր հատվածներ:— Ավերակները՝ գտնվում են բլրի տարբեր հատվածներում, պարսպամերձ մասերում:— Վիճակը՝ դարերի ընթացքում մինչև հիմքերը ավերվել են ինչպես բերդի համալիրի, այնպես էլ նրա միջնաբերդի շինությունները:

N 57

ՈՐՂՈՒԱՐԻ (ՕՐՂՈՒԲԱՐԻ) ԿԱՍՈՒՐՋ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ քաղաքի հյուսիսարևելյան թաղամասով Որդուար գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ: — Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ., որի ժամանակ կամարը փոխարինվել է փայտյա ծածկով:— Արձանագրություններ՝ անհայտ: — Վիճակը՝ գործող:

N 58

ՈՐԴՈՒՄՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ քաղաքի Շահումյան, Կոմսոմոլսկի, Բագիրով և այլ փողոցներում:— Աչքի ընկնող տների թիվը՝ 50—52: — Հորինվածքները՝ միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ բնակելի տներ:— Շինանյութը՝ աղյուս, կիսամշակ քար:— Ջարդաքանդակներ՝ մուտքերի և լուսամուտների շուրջը, ճակատներում և պատշգամբների վրա:— Վիճակը՝ մի շարք տների ճարտարապետական ձևերի մեջ ժամանակակից կենցաղի պայմաններից ելնելով կատարվել են որոշ փոփոխություններ:

N 59

ԳԱՆՁԱԿԻ Ս. ՀԱԿՈՒԲ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ մշակված և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1577թ., XVII դ., 1877 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Արսիղը՝ բազմանիստ:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է 1577թ. վիմագիր խաչքար, այժմ անհետ կորած:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1927 թ. եկեղեցուց տեսանելի է եղել միայն նրա արևելյան ճակատը և հյուսիսային որմի մի մասը: Այժմ իսպառ ավերված է:

N 60

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 67—70: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 48: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերը մեծամասամբ տեղահան են արված, արձանագրությունները եղծված են ու քայքայված:

N 61

ԳԱՆՁԱԿԻ ՄԻՆԵԱԿԱՆ ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ XI—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղից 1—1,5 կմ վերև՝ ձորի մեջ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ տեսանելի են հին եկեղեցու քարաբեկորները: Հատկապես աչքի է ընկնում Սինեական մականունով խաչքարը, որն այժմ գլորված և կոտրված է: Ամենայն հավանականությամբ այս ուխտատեղում է եղել Գողթնի նշանավոր Սինեական անապատը:— Վիճակը՝ ավերակ ու քայքայված:

N 62

ԱՆԱՊԱՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ գտնվել է գյուղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ ճեղքված և մշակված քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ անհայտ: Աբսիդը՝ անհայտ:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 63

ԱՆԱՊԱՏԻ Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղից 400—450 մ արևելք:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ սրահ:— Շինանյութը՝ ճեղքված և կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 64

ԱՆԱՊԱՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XIX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան կողմի ձորալանջին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 260—265: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 74: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան արված, արձանագրությունների զգալի մասը եղծված ու քայքայված է:

N 65

ՆԵՐՔԻՆ ՀԱՆԴԱՄԵԶԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, մշակված մոխրագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան, հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ: Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ քարաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ XIX դ., քայքայված:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու շուրջը կառուցված են եղել 4—5 քարաշեն ու թաղակապ շինություններ, որոնք այժմ ավերվել են:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 66

ՔԻԼԻԹ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Օրդուբադ—Մեղրի մայրուղու ձախ կողմում, Օրդուբադից 13—14 կմ դեպի բարձրագագաթ լեռների գրկում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտավորապես 40 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 67

ՔՈԹԱՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադար:— Տեղը՝ Քիլիթ գյուղատեղի մերձակայքում, Օրդուբադից 9—10 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 40—45 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 68

ՔԻԼԻԹ ԵՎ ՔՈԹԱՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԵՐԻ ՔԱՐԱՅՐՆԵՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— Տեղը՝ Քիլիթ և Քոթամ գյուղատեղիների միջև գտնվող բաձր լեռան վրա:— Հորինվածքը՝ բնական և արհեստական 5 առանձին քարայրներ, որոնցից մեկն ունի ավելի քան 40 մ երկարություն: Նախնադարում ծառայել է որպես մարդկանց բնակատեղ: 1878 թ. ռուս հնագետ Ի. Ս. Պոլյակովը այդ քարայրներից մեկում հայտնաբերել է արջի, այծյամի և այլ կենդանիների ոսկորներ:— Վիճակը՝ քարայրների մուտքը տեղ-տեղ հողով փակվել է:

N 69

ԲԱԶՄԱՌԻ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Տրունյաց կամ Վանանդի ձորի ամենավերին մասում, այժմյան Փազմարա գյուղից արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 40—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 70

ՏՐՈՒՆՅԱՑ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII դ.: — Տեղը՝ Տրունյաց կամ Վանանդաձորի վերին մասում, Տրունյաց գետի աջափնյա փոքրիկ հարթակի վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1859 թ. վերանորոգման մեկենասներ՝ Ագուլիսի իշխանները:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, մոխրագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ 1687թ., 1859թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Արսիղը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ հյուսիսային, արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև ունեցել է գավիթ, շուրջը՝ վանական օժանդակ շինություններ, քառանկյունի պարիսպ, վանքապատկան այգի:— Վիճակը՝ կանգուն,

ավերված է եկեղեցու գավիթը, օժանդակ շինություններն ու պարիսպը: Գավթում եղած XVI—XVIII դդ. մի քանի տապանաքարեր տեղահան են արված:

N 71

ՏՐՈՒՆՑԱՑ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ՁՈՐԻ ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ ս. Խաչ վանքից 2—2,5 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, Տրունյաց գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ մոխրագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող:

N 72

ՈՐԵՎԱՆ ԿԱՍ ՈՐԵՎԱՆԻՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նունիս գյուղից 6—7 կմ հյուսիս, լեռնալանջին:— Տարածքը ընդգրկել է շուրջ 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ գյուղը լքվել է XVIII դ. վերջերին: Այժմ վերածվել է ավերակների ու փլատակների:

N 73

ՈՐԵՎԱՆԻ ԿԱՍ ՈՐԵՎԱՆԻՄԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ ավերակների ընձեռած հնարավորությամբ՝ միանավ թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ նկատվում են մի քանի եկեղեցական շինություններ և պարիսպ:— Վիճակը՝ քայքայված ու փլատակների վերածված:

N 74

ՈՐԵՎԱՆԻ ԿԱՍ ՈՐԵՎԱՆԻՄԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հարավարևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 67—70: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 31: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված ու վնասված են:

N 75

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1441 թ.

վերանորոգման մեկենաս Ադա Շահին:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1441 թ., XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում: Որմնանկարներ՝ XIX դ., քայքայված բեկորներ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի: Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է 2 մույթերի հորինվածքով գավիթ-սրահ, որն այժմ ավերված է:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 76

ՔԱՂԱՔԻԿԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում, լեռնալանջին:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ ճեղքված և մշակված որձաքար:— Արձանագրություններ չունի:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 41

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գյուղում, Տրունյաց գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 78

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XIX դ.: — Տեղը՝ Քաղաքիկի հին՝ Գևորգյանների թաղամասում:— Աչքի ընկնող տների թիվը՝ 5: — Հորինվածքները՝ միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ: Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար, աղյուս:— Զարդաքանդակներ՝ ճակատներում և պատշգամբների վրա:— Վիճակը՝ տների ճարտարապետության մեջ ժամանակակից կենցաղի պահանջներից ելնելով կատարվել են որոշ փոփոխություններ:

N 79

ՔԱՂԱՔԻԿԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XIX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 71: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձակագիր տապանաքարերի թիվը՝ 47: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, ծածկված են հողով, արձանագրությունները տեղ-տեղ քայքայված ու վնասված են:

N 80

ՏՐՈՒՆԻՄԻ ԿԱՍ ՏՐՈՒՆԻՔԻ (ԴՐՆԻՄԻ) Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասում:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝
քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և ճեղքված քար:—
Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝
հնգանիստ:— Մույթերը՝ ութանկյուն կտրվածքով:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:—
Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ XIX դ. որմնանկարները քայքայվել են:—
Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքը՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, կործանման
վտանգի տակ:

N 81

ՏՐՈՒՆԻՄԻ ԿԱՍ ՏՐՈՒՆԻՔԻ (ԴՐՆԻՄԻ) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XV—XVI դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավարևմտյան մասում:—
Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ ճեղքված և կիսամշակ քար:—
Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:—
Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ մատուռի մոտ կա
մի մեծ ժայռ, որի վրա կան մի քանի մեծ ու փոքր խաչաքանդակներ: Հնուց ի վեր այդ ժայռը
պաշտվել ու սրբավայր է համարվել:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 82

ՏԱՆԱԿԵՐՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում: — Ճարտարապետը՝
անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր
բազիլիկա:— Շինանյութը՝ ճեղքված քար, գետաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: —
Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ ութանկյուն
կտրվածքով:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի:— Գմբեթը՝ ութանիստ:—
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ 19-րդ դ. բեկորները այժմ իսպառ
քայքայվել են:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:—
Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան կողմում կառուցված է գավիթ-ժամատունը, որը ևս
ավերակ է:— Վիճակը՝ կանգուն, գմբեթի, ծածկի և որմերի վերին մասերում ունի
վտանգավոր ճաքեր:

N 83

ՏԱՆԱԿԵՐՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ-ԺԱՄԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ կցված է ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան
ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:—
Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ:— Շինանյութը՝ ճեղքված քար, գետաքար:—

Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում: — Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է ծածկը, որմերի վերին մասերը:

N 84

ԲԵՐՂԱԿ ԳՅՈՒԴԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Տանակերտ գյուղից 1 կմ հարավ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 55—60 բնակելի և այլ շինություններ: Գյուղատեղի կենտրոնում վեր է խոյանում վաղեմի բերդատեղի բլուրը, որի վրա այժմ կիսախաթար տեսքով մնում է ս. Հովհաննես եկեղեցին:— Վիճակը՝ գյուղը լքվել է մոտավորապես XIX դ. սկզբներին: Այժմ վեր է ածվել փլատակների:

N 85

ԲԵՐՂԱԿԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի «Բերդակ» կոչվող բլրի գագաթին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1888 թ.: — Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ արևելյան, հարավային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային ճակատին կից կառուցված է մի փոքրիկ սենյակ, որը հավանաբար արտաքին ավանդատուն կամ զանգակատուն-մատուռ է և այժմ ավերակ է:— Վիճակը՝ կիսավեր, քանդված է եկեղեցու ամբողջ ծածկը, որմերի վերին հատվածները:

N 86

ԴԻՍԱՐԻ ԿԱՍ ԴԵՂՍԱՐԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1900 թ.,— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևելյան ճակատում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 87

ԴԻՍԱՐԻ ԿԱՍ ԴԵՂՍԱՐԻ ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի մոտ, Տրունյաց կամ Վանանդ գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփչ: Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար: Վերանորոգումներ՝ անհայտ:—

Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ, քանդված է ամբողջ կամարը և խելերի որոշ հատվածները:

N 88

ՎԱՆԱՆԴԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. կեսերին:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Բարդուղիմեոս առաքյալ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., վերանորոգման մեկենաս Մաթևոս Վանանդեցի:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում: Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ, որոնք իսպառ ավերված են:— Վիճակը՝ խարխուլ, քայքայված, կործանման ենթակա:

N 89

ՎԱՆԱՆԴԻ Ս. ԼՈՒՄԻԿԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության հիմնվել է մ. թ. I դ. կեսերին:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Բարդուղիմեոս առաքյալ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XII—XIII դդ., XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 90

ՎԱՆԱՆԴԻ Ս. ԽԱՉ ԿԱՄ «ԱՆՁՐԵՎԱԲԵՐ» ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ 1457 թ.:— Տեղը՝ գտնվել է գյուղի հարավարևմտյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Գողթնի Պետրոս եպիսկոպոս:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ անհայտ:— Աբսիդը՝ անհայտ:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ անհայտ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ ունեցել է մի քանի շինություններ և պարիսպ:— Վիճակը՝ ավերված, քայքայված:

N 91

ԽՈՂՎԱՆԻ ԿԱՄ ԽՈՂՈՒԱՆՔԻ (ԽԱՆԱՂԱԻ) ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գտնվել է գյուղի արևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝

անհայտ:— Շինանյութը՝ մշակված քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերված:

N 92

ԽՈՂՎԱՆԻԻ ԿԱՍ ԽՈՂՈՒԱՆՔԻ (ԽԱՆԱՂԱՅԻ) ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ Խողվանի գյուղի մոտ, Տրունյաց կամ Վանանդի գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քանդված է ամբողջ կամարը:

N 93

ԴԱՍՏԱԿԻ Ս. ԽՈՐԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ ձեղքված քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ ութանկյուն կտրվածքով:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ: — Չարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը, մույթերի խոյակների վրա:— Շրջակայքում ունեցել է գերեզմանատուն, պարիսպ, որոնք այժմ քայքայված են:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 94

ՌԱՄԻՍԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII դ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասի բարձրադիր վայրում:— Ճարտարապետը՝ 1677—1678 թթ. վերանորոգման ճարտարապետ ուստա Մուրադ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1677—78 թթ. վերանորոգման մեկենասները՝ ռամիսեցիներ Վարդան, Նավասարդ, Ավետիս, Անոշ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, գրանիտ:— Վերանորոգումներ՝ 1677—78 թթ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկ, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հարավային ճակատներում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ XIX դ., քայքայված բեկորներով:— Պատկերաքանդակներ՝ հարավային ճակատում և մուտքի կամարի տակ:— Չարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավիթը, իսկ հարավային

ճակատի առջև՝ օժանդակ շինություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում ավերվել են:—
Վիճակը՝ կանգուն:

N 95

ՌԱՄԻՍԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցու արևմտյան մուտքի և հարավային ճակատի
առջև:— Տապանաքարերի թիվը՝ 16: — Տապանաքարերի տեսակը՝ օրորոցաձև,
քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 12: — Վիճակը՝ տապանաքարերը
մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ, իսկ մի քանիսն էլ տեղահան են արված:
Արձանագրությունները տեղ-տեղ քայքայված են:

N 96

ՌԱՄԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ռամիսի հյուսիսարևելյան մասում:— Հորինվածքը՝
փոքրածավալ, միանավ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:—
Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:—
Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ կա մի քանի
խաչքարերի կտորներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 97

ՌԱՄԻՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XIX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 600—630: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր,
քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 124: — Վիճակը՝ տապանաքարերի
մեծ մասը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ: Արձանագրությունները քայքայված ու
դժվարընթեռնելի են:

N 98

ՌԱՄԻՍԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ռամիսից 4—4,5 կմ հարավ, դեպի Ցղնա, ձորալանջին:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝
միանավ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.,
XIX դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝
չունի:— Արձանագրություններ՝ հյուսիսային ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:—
Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատվում է
ավերված մեկ շինության հետքեր:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու ամբողջ
ծածկը, որմերի վերին մասերը:

N 99

ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ռամիսից 5,5—6 կմ ձորն ի վար, դեպի Ցղնա իջնող արահետի ձախ կողմի լեռնալանջին, Ստուպի գյուղից 4,5—5 կմ դեպի արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XVIII դ. վերջերից անմարդաբնակ է և փլատակների է վերածվել:

N 100

ՑՂԱՍՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII դ.: — Տեղը՝ Ցղնայի հյուսիսային թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ XVII դ. վերանորոգման մեկենասներ Ցղնայի իշխաններ ու մեծատոհմիկ կանայք:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ քարաշեն, 12 նիստերով:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հյուսիսային, արևելյան և հարավային ճակատներում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ արևմտյան, հարավային մուտքերի կամարների տակ, հուշարձանի անկյուններում, զանգակատան վրա:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի, պատուհանների շուրջը, ճակատներում:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային մուտքի առջև կառուցված է եռահարկ զանգակատուն: Հուշարձանը զանգակատուն է ունեցել նաև արևմտյան մուտքի առջև, որը համալիրի օժանդակ շինությունների ա պարսպի հետ ավերվել է:— Վիճակը՝ կանգուն, գմբեթի և եկեղեցու ծածկերը տեղ-տեղ վնասվել են:

N 101

ՑՂԱՍՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կառուցված է եկեղեցու հարավային մուտքի առջև:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Ցղնայի իշխաններ: — Հորինվածքը՝ երկու մույթերով, եռահարկ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ քառակուսի հիմքերով խաչաձև:— Գմբեթը՝ քարաշեն:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ հարավային, արևմտյան ճակատներում:— Զարդաքանդակներ՝ մույթերի եզրակողերին:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 102

ՑՂԱՍՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XX դդ.: — Տեղը՝ ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 180— 200: — Տապանաքարերի տեսակը՝

հարթ, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 76: — Վիճակը՝ տապանաքարերի զգալի մասը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ: 19-րդ դարի կեսերին այս գերեզմանատան տապանաքարերի մի մասը օգտագործվել է եկեղեցու հյուսիսարևելյան կողմում կառուցված վանքից կից դպրոցի երկհարկանի շինության մեջ, որն այժմ ավերակ է:

N103

ՅՂԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.: Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, սարալանջին: — Տապանաքարերի թիվը՝ 145—150: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 80—83: — Վիճակը՝ XVIII—XIX դդ. առանձին արձանագիր տապանաքարերի ստորին մասերը ծածկված են հողի շերտով:

N 104

ՅՂԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ Ցղնայի կենտրոնական մասում, «Կարմունջի հրապարակում»: — Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ., որի ժամանակ ավերված կամարը փոխարինվել է փայտով:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող:

N 105

ՅՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ այժմ գյուղի կենտրոնական հրապարակում կախված է ծառից:— Ձուլման վայրը՝ Ռուսաստան:— Ձուլող վարպետը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ռուսերեն, զանգի վերին մասում:— Զարդեր՝ վերին և ստորին մասերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չանի:— Վիճակը՝ լավ:

N 106

ՅՂԱՅԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան թաղամասում: — Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1890 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հյուսիսային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև: Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի: Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ ունեցել է եկեղեցապատկան շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 107

ՑՂՆԱՅԻ ՏԱՍԲՐԻ ԹԱՂԱՄԱՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.: — Տեղը՝ Տամբրի թաղամասում, լեռնալանջին:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 23: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն:—
Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 1: — Վիճակը՝ այս գերեզմանատունը Յղնայի հին
գերեզմանատունն է, որը ժամանակին ունեցել է ավելի քան 350—400 տապանաքար:
Գերեզմանատան տարածքում 1940-ական թվականներին տնտեսական շինություններ
կառուցելու պատճառով տապանաքարերը օգտագործվել են որպես շինանյութ, իսկ
մնացած մասը ծածկված է հողի շերտով:

N 108

ՑՂՆԱՅԻ «ՀԱՐՍ ՈՒ ՓԵՍԻ ՔԱՐԵՐ»

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Յղնայի Տամբրի թաղամասից հարավ, լեռնալանջին:—
Հորինվածքը՝ բնական երկու մարդակերպ քարեր, որոնք համարվում և պաշտվում են
որպես սիրահարված զույգի խորհրդանիշ-հուշարձաններ:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 109

ՑՂՆԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XIX դ.: — Տեղը՝ Տամբրի թաղամասում, գյուղի հարավային մասերում:— Աչքի
ընկնող տների թիվը՝ 17: — Հորինվածքները՝ միահարկ և երկհարկ, բազմասենյակ բնակելի
տներ, որոնց թվում է նաև անմահ Կոմիտասի պապերի՝ Սողոմոնենց ապարանքը:—
Շինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Զարդաքանդակներ՝ քայքայված:— Վիճակը՝
տներից մի քանիսը արդեն անմարդաբնակ է և ավերակների է վերածվել:

N 110

ՑՂՆԱՅԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմի լեռնագագաթի վրա:—
Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ լեռնային
քար:— Վերակառուցումներ՝ անհայտ:—

Պարիսպները՝ ավերակ, տեղ-տեղ 2 մ բարձրությամբ:— Միջնաբերդ՝ չունի:— Համալիրի
ավերակները՝ բնակելի, ռազմական, որոնք գտնվում են պարիսպների ներսում և
ավերակների են վերածվել:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 111

ՄՅԳՈՒՆ ԿԱՍ ՄԶԿՈՒՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Յղնայից 3—4 կմ հարավ, ձորի
թեքադիր վայրում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտավորապես 150—160 բնակելի և այլ

շինություններ:— Վիճակը՝ XVIII դարի կեսերից հետո լքվել և ավերակների ու փլատակների է վերածվել:

N 112

ՄՅԳՈՒՆԻ ԿԱՍ ՍԶԿՈՒՆԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ— Տեղը՝ գյուղատեղի բարձրադիր վայրում, Յդնա բարձրացող ճանապարհի աջ կողմում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1895 թ. վերանորոգման մեկենաս՝ Յդնայի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար: Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1895 թ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ հյուսիսային, արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ XIX դ., աղավաղված բեկորներ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ չունի՝ — Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և հարավային կողմերում կան մի քանի վանքապատկան շինությունների, պարսպի ավերակները:— Վիճակը՝ կանգուն, որմերում ունի ճաքեր:

N 118

ԳԻՆԵԱԿ ԿԱՍ ԹԻԼԼԱԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Բստաձորի ամենավերին մասում, Նորակերտ (Նիրգուդ) գյուղից 3—4 կմ հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XVIII դ. վերջերին լքվել և վերածվել է փլատակների:

N 114

ՆՈՐԱԿԵՐՏԻ ԿԱՍ ՆՈՐ ԳԻՈՒՏԻ ԹԱՐԴՄԱՆՉԱՅ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ: Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ: Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ: Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:—

Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև նկատվում են ավերված շինությունների և պարսպի հետքեր:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է հյուսիսային ավանդատան եկեղեցու ծածկի առանձին հատվածները, ունի ճաքեր:

N 115

ՆՈՐԱԿԵՐՏԻ ԿԱՍ ՆՈՐ ԳԻՈՒՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան մասում. Նորակերտ մտնող ճանապարհի ձախ կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 100—110: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խոյաձև, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 7: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ: Մի շարք տապանաքարեր ու խոյաքանդակներ տեղահան են արված, կոտրատված: Արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

N 116

ՆՈՐԱԿԵՐՏԻ ԿԱՍ ՆՈՐ ԳԻՈՒՏԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում-բրգաձև լեռան վրա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և անմշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ անհայտ:— Միջնաբերդ՝ չունի:— Պարիսպները՝ քայքայված:— Ավերակները՝ գտնվում են լեռան բարձունքում և փեշերին՝ պարիսպներից ներս:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 117

ԸԶՆՄԵՐ ԿԱՍ ԱԶՆԱՄԻՐ ԳՅՈՒՎԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Մեսրոպավան գյուղից 5—6 կմ հյուսիսարևելք, ձորալանջին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. սկզբներից լքվել և ավերակների է վերածվել:

N 118

ԸԶՆՄԵՐԻ ԿԱՍ ԱԶՆԱՄԻՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չրջաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 119

ԸԶՆՄԵՐԻ ԿԱՍ ԱԶՆԱՄԻՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսային մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 52: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ չունի:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արված:

N 120

ԽՈՒՐՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի մեջ:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատվում են եկեղեցապատկան 1—2 շինությունների ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 121

ՆԱՎԱՍԱՐԻ ԿԱՍ ՏԱՊԱՆԱՍԱՐԻ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— Տեղը՝ Մեսրոպավանից 10—12 կմ արևելք, 3908 մ բարձրությամբ Նավասար լեռան արևմտյան լանջի քարակառկաո ների վրա, «Գժի աղբյուրի» մերձակայքի (3500—3800 մ բարձրության) լեռնալանջի վրա:— Բնույթը՝ նախնադարյան շրջանի բազմաբնույթ տեսարանների ու հասկացությունների պատկերախմբեր:— Վիճակը՝ ընդհանուր առմամբ լավ: Սակայն կան նաև մեծ թվով արդեն քայքայված ու մաշված պատկերներ:

N 122

ՆԱՎԱՍԱՐԻ ԿԱՍ ՏԱՊԱՆԱՍԱՐԻ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՁԱՎ

Ժամանակը՝ I—IV դդ.: — Տեղը՝ Մեսրոպավանից 9—10 կմ հարավարևելք, Նավասար լեռան փեշին գտնվող Կոնակոչ կամ Կովակոչ սարի վրա:— Հորինվածքը՝ թաղակապ անձավ-քարայր:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Շրջակայքում՝ կան մի քանի հնաժամ մշակումներով սալեր:— Վիճակը՝ լավ:

N 123

ՆԱՎԱՍԱՐԻ ԿԱՍ ՏԱՊԱՆԱՍԱՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ արտաքին տվյալներով մ. թ. առաջին դարեր:— Տեղը՝ Նավասարի արևմտյան լանջի հարթ վայրում, «Գժի աղբյուրից» 600—700 մ հեռու:— Դամբարանների թիվը՝ 25—30: — Վիճակը՝ հիմնականում պահպանված է:

N 124

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ (ՆԱՍՐՎԱԶԻ) Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԿԱՍ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության 456 թ.: — Տեղը՝ գյուղի արևմտյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Գողթնի Շաբիթ իշխան:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ

քար:— Վերանորոգումներ՝ 15-րդ դ., 17-րդ դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ քարաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է եղել չորս մույթերի հորինվածքի գավիթ-սրահը, որը այժմ ավերված է: Հուշարձանը ունեցել է հյուսիսային ճակատին կցված սեղանատուն և շրջապատված է եղել ընդարձակ պարսպի մեջ:— Վիճակը՝ կիսախաթար, քանդված է գմբեթի և եկեղեցու ծածկի մի մասը, ունի ճաքեր:

N 125

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ ԳԵՐԵՁՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.: Տեղը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կամ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 300— 320: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 40—42: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերը մեծամասամբ կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունների մի մասը քայքայված:

N 126

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ՀՌԻՓՄԻՄԵ ՍՐԲԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.: — Տեղը՝ ս. Գր. Լուսավորիչ կամ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցուց 70—80 մ արևելք:— Հորինվածքը՝ երկու մեծ քարաբեկորների միջև հիմնված փոքրիկ մատուռ:— Շրջակայքում՝ կան XVI—XVII դդ. երկու վիմագիր խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 127

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Շրջակայքում՝ ունեցել է պարիսպ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 128

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԿԱՄ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ

ՎԱՆՔԻ ԶԱՆԳ

Ժամանակը՝ 1894 թ.: — Տեղը՝ կախված էր եկեղեցու մոտ գտնվող ծառից:— Չուլման տեղը՝ Սլոբոդսկ քաղաք:— Չուլող վարպետը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ զանգի ներքևի

մասում, շրջանաձև:— Զարդեր՝ վերին մասերում, շրջանաձև:— Պատկերաքանդակներ՝ զանգի միջին մասում երկու սրբապատկերներ:— Վիճակը՝ 1983 թ. անհայտացվել է:

N 129

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVII դ. — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, Զառնապետի ձորալանջին:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և անմշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան մի քանի անգարդ խաչքարեր:— Վիճակը՝ կիսականգուն:

N 130

ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆԻ ՍԱՐԻ Ս. ՆՇԱՆ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Մեսրոպ ավանից 18—19 կմ հարավարևելք, բարձրաբերձ լեռնագագաթներից մեկի կատարին:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ լեռնային ճեղքված քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XVI—XVII դդ. երկու խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 131

ԳՅՈՒԼՈՒՄ-ԳՅՈՒԼՈՒՄ ԿԱՄ ԳԱԼԻՍ ԵՄ, ԳԱԼԻՍ ԵՄ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Մեսրոպավանից 1 կմ հարավարևմուտք, համանուն լեռան թեքադիր լանջին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 30—40 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ըստ ավանդության խորտակվել է համանուն լեռնագագաթի փլուզումից:

N 132

ՈՂՈՂԻ ԿԱՄ ԱՂԱՆԵՑԻԿԻ (ԱԼԱՇԻՆԻ) Ս. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1906 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ քառակոսի:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1930-ական թվականներին քանդվել է եկեղեցու գմբեթը, այնուհետև փլվել է հարավային ավանդատան ծածկը: Որմերում ունի վտանգավոր ճաքեր:

N 133

ՈՂՈՂԻԻ ԿԱՍ ԱՂԱՀԵՑԻԿԻ Ս. ԽԱԶ ԿԱՍ Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսավազակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ վանքի կալվածատիրական վիմագիրը այժմ գտնվում է գյուղի ս. Ստեփանոս եկեղեցում:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու շուրջը գոյություն է ունեցել վանքապատկան շինություններ և պարիսպ:— Վիճակը՝ եկեղեցին կիսախաթար կերպով կանգուն է եղել մինչև XIX դ. կեսերը: Հետագայում այդ համալիրի ավերակները քայքայվելուց հետո նրա տեղում կառուցել են մի միանավ մատուռ, որը ևս ավերակի է վերածվել:

N 134

ՈՂՈՂԻԻ ԿԱՍ ԱՎԱՀԵՑԻԿԻ ԿԱՍՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գյուղի արևմտյան կողմում, Գիլան գետի Նորակերտ վտակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ երկկամար:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսավազակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող:

N 135

ՈՂՈՂԻԻ ԿԱՍ ԱՂԱՀԵՑԻԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի արևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 60: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 17: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերի մեծ մասը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված:

N 136

ԲԻՍՏԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ԿՈՊԱՏԱՓ ԱՆԱՊԱՏ-ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության V դ.: — Տեղը՝ Բիստից 1 կմ հյուսիս:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1668 թ. վերանորոգման մեկենաս Պետրոս եպիսկոպոս:— Հորինվածքը՝ մեկ զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ 1668 թ., 1890-ական թվականներ:— Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ հարավային ճակատում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային ճակատին կցված է գավիթ-սրահը, որի առջև գտնվում է վանքի գերեզմանատունը: Հուշարձանի հարավային և արևմտյան կողմերում կիսախաթար

վիճակով տեսանելի են համալիրի 6—7 շինությունների, ավերված պարսպի հետքերը:—
Վիճակը՝ կանգուն:

N 137

ԲԻՍՏԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ԿՈՊԱՏԱՓ ԱՆԱՊԱՏ-ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցի հարավային ճակատին:— Ճարտարապետը՝
անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղածածկ սրահ:—
Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:—
Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 138

ԲԻՍՏԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ԿՈՊԱՏԱՓ ԱՆԱՊԱՏ-ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցու հարավարևելյան կողմում, գավթի առջև:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 9: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև:— Արձանագիր
տապանաքարերի թիվը՝ 3: — Վիճակը՝ տապանաքարերը թաղված են հողի մեջ,
արձանագրությունները քայքայված:

N 139

ԲԻՍՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝
անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1687 թ. վերանորոգման մեկենաս
Ալեքսան Բստեցի վարդապետ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:—
Շինանյութը՝ սրբատաշ վարդագույն քար, բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1687 թ., 1877
թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:—
Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝
արևմտյան և արևելյան ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ XIX դ. քայքայված բեկորներ:—
Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝
եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, ունեցել է նաև վանքապատկան այլ
շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն, թափված է հյուսիսային որմի
արտաքին երեսապատող քարերի մի մասը:

N 140

ԲԻՍՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝
անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղածածկ սրահ:—
Շինանյութը՝ վարդագույն սրբատաշ քար, բազալտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:—
Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝
չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 141

ԲԻՍՄԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIX դդ.:— Տեղը՝ ս. Աստվածածին վանքից 350— 400 մ արևմուտք, գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասի թեքադիր վայրում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 800—830: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 150— 155: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արված, կոտրատված: Արձանագրությունների զգալի մասը դժվարընթեռնելի ու քայքայված են:

N 142

ԲԻՍՄԻ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ Բիստի հյուսիսարևմտյան կողմում, Նորակերտ վտակի աջ ափին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 250—260: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 100—105: — Վիճակը՝ XVII—XVIII դդ. տապանաքարերը թաղված են հողի մեջ:

N 148

ԲԻՍՄԻ ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԳԵՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVI դ.: — Տեղը՝ Բիստի հյուսիսարևմտյան կողմում, Նորակերտ գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Վիճակը՝ գործող:

N 144

ԲԻՍՄԻ ՄԵՍՐՈՊԱՎԱՆ ԳԵՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ Բիստի հարավային կողմում, Մեսրոպավան գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1869 թ.: — Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, կամարի վրա:— Վիճակը՝ գործող:

N 145

ԲԻՍՄԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Բիստից 2,5—3 կմ հարավ, բարձրագագաթ սարի վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ: Ծինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝

չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատվում են շինությունների և պարսպի ավերակների հետքերը:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 146

ԲԻՍՏԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ Բիստից 4—5 կմ արևմուտք, Շոռոթ տանող արահետի եզրին:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XVII դ. մի քանի խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 147

ՇՐՋՈՒ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒ ԳՅՈՒՎԱՏԵՎ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Տնի գյուղից 3 կմ

արևելք, ձորի մեջ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 60—80 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. կեսերից գյուղը լքվել և ավերակների է վերածվել: Ավերակներում դեռևս կանգուն է եկեղեցին:

N 148

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ՂԱԶԱՐԻ ՍԱՐԻ ԱՆՑԱՎ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— Տեղը՝ Շրջու գյուղատեղից հյուսիս, Ղազարի սարի արևմտյան լանջին:— Հորինվածքը՝ քարայր-անձավ, որի որմերի վրա կան նաև ժայռապատկերներ:— Մուտքը՝ արևմուտքից: Վիճակը՝ տեղ-տեղ քայքայված են ժայռապատկերները:

N 149

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Շրջու գյուղատեղի հյուսիսարևմտյան կողմում, լեռնալանջին:— Բնույթը՝ թմբաձև գերեզմանատուն:— Վիճակը՝ դամբարանների վրա շարված քարերի մի մասը տեղահան են արված: 1970-ական թվականներին այդտեղից հայտնաբերվել են II—I-ին հազարամյակներով թվագրվող իրեր:

N 150

ՇՐՋՈՒ ԿԱՄ ՍՐՋՈՒԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսարևմտյան մասում, լեռնալանջի հարթ վայրում:— Ճարտարապետը՝ 1680 թ. վերանորոգող վարպետ ուստա Հուսեփ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա.—

Շինանյութը՝ սրբատաշ մոխրագույն քար, բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1680 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում իսկ արևմտյան ճակատի վիմագրերը այժմ տեղում չկան:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթ-սրահը: Ունեցել է նաև մի քանի եկեղեցապատկան շինություններ և պարիսպ, որոնք այժմ իսպառ ավերակ են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 151

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՍ ՍՐՋՈՒԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՇ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին: — Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ 4 մույթերով թաղակապ սրահ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ մոխրագույն քար, բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսականգուն, ավերված է ամբողջ ծածկը, հարավային կամարակապ մույթը:

N 152

ՇՐՋՈՒԻ ԿԱՍ ՍՐՋՈՒԻ ԳԵՐԵՋՍԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսարևմտյան մասում, լեռնալանջին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 60: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 21: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը արդեն ծածկված է հողի շերտով, արձանագրությունները քայքայված են:

N 153

ՆԱՎՈՒՇ ԿԱՍ ՆԱՎԻՇ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Տևի գյուղից 4—5 կմ հարավ, ձորի մեջ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XVII դ. կեսերից հետո գյուղը լքվել և ավերակների է վերածվել: Գյուղատեղում կանգուն հուշարձան է ս. Ստեփանոս անապատ— վանքը:

N 154

ՆԱՎԻՇԻ ԿԱՍ ՆԱՎՈՒՇԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՆԱՊԱՏ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հարմարավետ և բարձրադիր վայրում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1677 թ. վերանորոգման նպաստավորողներ Տևի գյուղի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ մեկ գույգ մույթերով եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ մոխրագույն և սև քար, բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1677 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝

կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ութանկյուն: — Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, ինտերյերում (տեղահան արված): — Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ արևմտյան ճակատին կցված է գավիթ-սրահը, հյուսիսային ճակատին՝ սեղանատունը և շուրջը ունեցել է պարիսպ, որոնք ավերակների են վերածվել:— Վիճակը՝ կանգուն, մի քանի տեղ թափվել է ծածկի սալերը:

N 155

ՆԱՎՈՒՇԻ ԿԱՍ ՆԱՎԻՇԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՆԱՊԱՏ-ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ—ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ 1677 թ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Տևի գյուղի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ 4 մույթերով սրահ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ մոխրագույն քար, բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է ծածկը, թաղակիր կամարների մի մասը:

N 156

ՆԱՎՈՒՇԻ ԿԱՍ ՆԱՎԻՇԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVI դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հարավային մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 65—70: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 27: — Վիճակը՝ 1975 թ. հետո տապանաքարերի մեծ մասը ծածկվել են հողով, տեղահան են արված:

N 157

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1680 թ. վերանորոգման նպաստավորողներ Փառակայի ժողովուրդ և հոգևոր դաս:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, մոխրագույն և սպիտակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1680 թ., XIX դ. — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով: — Արձանագրություններ՝ հարավային մուտքի կամարի տակ (քայքայված): — Որմնանկարներ՝ քայքայված բեկորներով:— Պատկերաքանդակներ՝ ունեցել է հարավային մուտքի կամարի տակ:— Չարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝ արևմտյան ճակատի առջև ունի թաղածածկ գավիթ, իսկ հարավային մուտքի մոտ կան XVI—XVII դդ. մի քանի քայքայված արձանագրություններով տապանաքարեր:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 158

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՎԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին: Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ սրահ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ մոխրագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:—

Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն, ծածկում և որմերում ունի ճեղքեր:

N 159

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՀԱԿՈՒՐ — ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.— Տեղը՝ գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք, լեռնալանջին կպած բլուրի հարթ վայրում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1691—1701 թթ. վերանորոգման մեկենաս Փառակայի ժողովուրդ և հոգևոր դաս:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, վարդագույն և սպիտակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1691—1701 թթ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:—Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:—Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ քարաշեն (աղյուսե ծածկով), 12 նիստերով:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան հարավային և հյուսիսային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ գմբեթի առագաստային անցումներում, հարավային ճակատում:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի և լուսամուտների շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավիթ-սրահը, հարավային կողմում սեղանատունը և այլ շինությունները, որոնք այժմ ավերակ են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 160

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ Փառակայից 1,5 կմ արևմուտք, Փառակա գետակի ձախ ափին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ, պարիսպ, որոնք այժմ ավերվել են: Ավերակներում կան նաև XVI—XVII դդ. մի քանի առանց արձանագրությունների խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 161

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ԵՂԻԱ ՄԱՐԳԱՐԱ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ Փառակայի հարավարևմտյան կողմի բարձրագագաթ լեռան կատարին:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: —

Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XVII դ. մի քանի խաչքարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ կիսավեր:

N 162

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՀՈՒՌՈՒՄՄԻՄԱ ԽԱՉ ՍՐԲԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ ունեցել է միանավ դահլիճի կազմություն:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.,— XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ կա մի մեծ քար, որի վրա քանդակված են խաչապատկերներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 163

ՓԱՌԱԿԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրադիր և հարթ վայրում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 800—820: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյուն, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 67—70: — Վիճակը՝ XIV—XVII դդ. արձանագրությունների մի մասը քայքայված են:

N 164

ՓԱՌԱԿԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գյուղի արևելյան կողմում, Փառակա գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփչ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ քանդված է ամբողջ կամարը:

N 165

ԲՈՀՐՈՒՏԻ ԿԱՄ ԲԵՆՐՈՒՏԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ Բոհրուտ գյուղից 1 կմ արևմուտք, Գիլան գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ եռաթոփչ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII—

XVIII դդ.: — Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քանդված են երկու կամարները:

N 166

ԲՂԵՎԻ (ԲԻԼԱՎԻ) ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ Բղևի մոտ, Գիլան գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը անհայտ:— Հորինվածքը՝ եռաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կամուրջը ավերվել է XIX դ., այժմ տեսանելի են միայն խելերի շարվածքների ավերակները:

N 167

ՈՎԴՈՒ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Բոհրուտ (Բիլավ) գյուղից 5—6 կմ հյուսիսարևմուտք, լեռնալանջի փեշին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 40—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. սկզբներից անմարդաբնակ է և փլատակների է վերածվել:

N 168

ԳԻՐԱՆ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ III—XVI դդ.: — Տեղը՝ Վերին Ազա գյուղից 3 կմ հյուսիս— արևելք, Գիլան գետի ձախ կողմում:— Տարածքը՝ գրավել է շուրջ 12 կմ² տարածություն, ունեցել է բազմազան ու բազմաթիվ բնակելի, տնտեսական շինություններ, միջնաբերդ, ընդարձակ և աշտարակներով պարսպագոտիներ: — Վիճակը՝ պատմական այս քաղաքը մոտավորապես XVI դ. կեսերից ավերվել ու փլատակների է վերածվել: 1830-ական թվականներից սկսած քաղաքի ավերակները շրջակա բնակչության կողմից օգտագործվել են որպես շինանյութ: Այժմյան վիճակով տեսանելի են քաղաքի միջնաբերդի, քաղաքը պաշտպանող պարսպագոտիների (մոտ 560 զծամետր) ու աշտարակների և այլևայլ շինությունների հետքերը: Մի շարք տվյալները վկայում են, որ միջնադարյան այս քաղաքը հիմնված է մ. թ. ա. II—I հազարամյակների բնակատեղի վրա:

N 169

ԳԻՐԱՆ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.: — Տեղը՝ ավերակ քաղաքատեղ բարձրագագաթ քարաժայռի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Գողթնի իշխաններ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար աղյուս:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է

բերդի բնականից հարմարավետ տեղում:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռան փեշին, հարթ մասերում:— Վիճակը՝ ավերակ, փլատակների վերածված:

N 170

ԱԶԱՏ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ III—XV դդ.: — Տեղը՝ գտնվել է այժմյան Վերին և Ներքին Ազաներ, Դեր գյուղերի տարածքում ու մերձակա դաշտերում:— Տարածքը՝ գրավել է շուրջ 5—6 կմ² տարածություն:— Վիճակը՝ քաղաքը պատմական ասպարեզից դուրս է եկել մոտավորապես XV դ. կեսերից, որի մնացորդների հետքերը նշմարվում են վերը նշված գյուղերի դաշտերում ու բլրակների վրա:

N 171

ԱԶԱՏ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ IX—XIV դդ.: — Տեղը՝ Վերին Ազայից 2—3 կմ հյուսիսարեւմուտք, Գիլան գետի ձախ ափին:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Գողթնի իշխանները:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է բարձրագագաթ լեռան վրա:— Պարիսպները՝ քարաշեն, քառակուսի աշտարակներով, ավերակների վերածված:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են պարիսպներից ներս և նրանց մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ և փլատակների վերածված:

N 172

ՎԵՐԻՆ ԱԶԱՅԻ ԵՎԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան կողմի բարձունքի վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ սրահ:— Շինանյութը՝ ձեղքված և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ չունի:— Ավանդատները՝ մեկ հատ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան և հարավային կողմերում նկատվում են մի քանի շինությունների ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ, մնում է միայն եկեղեցու արսիդի մասը:

N 178

ՎԵՐԻՆ ԱԶԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.: — Տեղը՝ Վերին Ազայի հարավարևելյան կողմում, լեռնալանջի փեշին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 240—250: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 75—80: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերի վրա եղած արձանագրությունները քայքայված են:

N 174

ՎԵՐԻՆ ԱԶԱՅԻ ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Վերին Ազա և Դեր գյուղերի միջև, Գիլան գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ XIX դ. վերանորոգման մեկենաս ագուլխեցի Ա. Տեր-Մկրտչյան:— Հորինվածքը՝ հնգաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող:

N 175

ԴԵՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1895 թ. նորոգման նպաստավորողներ՝ Դեր գյուղի բնակիչներ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1895թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ արևելյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է եկեղեցու հարավային պատի մի մասը:

N 176

ԴԵՐԻ Ս. ՄԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ գյուղից 1—1,5 կմ հյուսիսարևմուտք, փոքրիկ բարձունքի վրա:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1943 թ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XIV—XVII դդ. մի քանի խաչքարեր ու բեկորներ:— Վիճակը՝ քանդված է ծածկը և պատերի վերին մասերը:

N 177

ՆԵՐՔԻՆ ԱԶԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 170: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյան, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 61: — Վիճակը՝ խոյաձև տապանաքարերից մի քանիսը տեղահան են արվել:

N 178

ՆԵՐՔԻՆ ԱԶԱՅԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմում,

գերեզմանատան մոտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:—
Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝
կիսաշրջանաձև:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:—
Շրջակայքում՝ կան մի քանի կոտորված տապանաքարեր և խաչքարերի բեկորներ:—
Վիճակը՝ ավերակ:

N 179

ՄՍԲԱՏԱՆ ԴԻՋԱ (ՍԱԲԻՐՔՅԱՆԴ) ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. XVII—XV դդ.: — Տեղը՝ Գիլան գետի աջ ափին, այժմյան Սաբիրքյանդ
գյուղի մոտ:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ:— Վիճակը՝ դամբարանների վրա շարված
քարերի մեծ մասը թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան է արված: 1976 թ. այդտեղի
դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել է գունազարդ խեցեղեն, դաշույն և այլ իրեր: 1979
թ. դաշտային աշխատանքների ժամանակ գյուղի բնակիչները պատահականորեն բացել են
մեկ այլ դամբարան և այն կողոպտել ու աղավաղել:

N 180

ՄՍԲԱՏԱՆ ԴԻՋԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Գիլան գետի աջ ափում, այժմյան
գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 140—150 բնակելի և այլ շինություններ:—
Վիճակը՝ քայքայված, դեռևս տեսանելի են հայոց եկեղեցու ավերակների հետքերը:

N 181

ՄՍԲԱՏԱՆ ԴԻՋԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:—
Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա: —
Շինանյութը՝ մշակված և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝
արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:—
Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝
անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝
եկեղեցին ունեցել է ավերակ զանգակատուն, նկատվում են նաև մի քանի
եկեղեցապատկան շենքերի ավերակների հետքերը:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 182

ԽՈՍՐՈՎԻ ԴԴՅԱԿ

Ժամանակը՝ V—IX դդ.: — Տեղը՝ Սմբատան Դիգա (Սաբիրքյանդ) գյուղի մոտ,
բարձրագագաթ և բնականից հարմարավետ լեռան վրա:— Պատվի-
րատուն, մեկենասը՝ Գողթնի իշխաններ, բերդի VII դ. վերակառուցման մեկենասը Գողթնի
Խոսրով իշխանն է:— Շինանյութը՝ մշակված և կիսամշակ քար:— Միջնաբերդը՝

իշխանական դրյակի համալիրով գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ վայրում: — Պարիսպները՝ քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի լանջերին, միջնաբերդի տարածքում:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 183

ԲԵՀՐԱԴ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Գիրան քաղաքատեղից 3—4 կմ դեպի հյուսիսարևմուտք, Գիլան գետի աջ կողմում, ձորամիջին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 60—80 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. վերջերից անմարդաբնակ է և փլատակների է վերածվել:

Լրացուցիչ տեղեկություններ

Աղբյուր՝ Արգամ Այվազյան — Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ)

Երևան, «Հայաստան» 1986թ.

ԵՐՆՋԱԿ ԳԱՎԱՌ

Հին է Երնջակ գավառը: Դարերի ասք ու խոսքին վկա այս գավառի պատմական տարածքն այժմ ընդգրկում է Ջուլֆայի շրջանը, որը տարածված է Արաքս գետի ձախափնյա մասում, հանրահայտ Օձասար բարձրաբերձ լեռան շուրջը, Երնջակ գետի հոսանքն ի վար գտնվող հարթություններում: Գեղեցկատես Օձասարը, որի հետ կապված են մի շարք ավանդություններ, ունի 2360 մ բարձրություն և փաստորեն, գավառի տեղը մատնանշող լեռ է:

Երնջակի նպաստավոր բնակլիմայական պայմանները, ճոխ բուսականությունը, բարեբեր դաշտերը և բնական ամրությունները հին ժամանակներից ի վեր միշտ էլ հմայել են մարդուն և ծառայել նրան: Երնջակը միջնադարում՝ XII—XVI դդ., հռչակված էր որպես «գեղեցկանիստ երկիր»¹: Այն որպես Սյունյաց աշխարհի գավառ հիշատակվում է VII դարից (Ա. Շիրակացի)²: Երնջակ կամ Երնջնակ անվան լեզվաբանական բացատրությունը ըստ Հր. Աճառյանի ստուգաբանության նշանակում է. «մի տեսավ ուտելի փուշ. *erybgiom campestre* L... Երինջ բառից է... որ բառացի նշանակում է «ցուլի փուշ»³:

Երնջակ գավառի տասնյակ գյուղերն ու ավանները, գյուղաքաղաքները պատմության քառուղիներում ապրել են վերելքի ու անկման, ավերումների ու վերակառուցումների շատ ու շատ դրվագներ: Սակայն երնջակցին նորից ու նորից վերակառուցել է հրկիզված ու ավերված բնակատեղիները, ճարտարապետական կոթողներն ու հուշարձանները: Երնջակ գավառը հնությունների մի ուրույն աշխարհ է, հուշարձանների մի հարուստ շրջան, ուր ամեն մի խաչքար, կամարի մասունք, հնահիմն պատ, կանգուն ու ավեր ամեն մի տաճար, քարերին դաջված մեսրոպատառ ամեն մի բառ պատմում է երնջակեցու անդադրում կորովի մասին ազգային ու մշակութային ինքնուրույնության գործում:

1. Ղ. Ալիշան, Միսակյան, Վենետիկ, 1893 , էջ 349:
2. Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 350:
3. Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ, Բ, Եր, 1930, էջ 859-860:

N 184

ԳՈՒԳԱՎԱՆՔ ԿԱՍ ԼԱՔԱԹԱՂ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Երնջակ գետի ամենավերին հոսանքում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դարի կեսերից ավերակների է վերածվել:

N 185

ԳՈՒԳԱՎԱՆՔԻ ԿԱՍ ԼԱՔԱԹԱՂԻ ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի մոտ, Երնջակ գետի վրա.— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 186

ԶԱՎԱԶՐԻ ԿԱՍ ԶՈՒՎԱԼԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադար:— Տեղը՝ Վան կամ Միլախ գյուղից 3—4 կմ հյուսիս:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 41—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 187

ԶԱՎԱԶՐԻ ԿԱՍ ԶՈՒԱԼԱՅԻ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան, հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում նկատվում են գավթի և օժանդակ շինությունների ավերակ հետքերը:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 188

ԱՐԵՎԷՔ ԿԱՍ ԱՐԱՎՍԱ ԳՑՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Գուգավանք կամ Լաքաթաղ գյուղատեղից 3—4 կմ ներքև, այժմյան Արավսա գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 100—120 բնակելի և օժանդակ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, որի տարածքի մի մասում այժմյան Արավսան է:

N 189

ՎԱՆ ԿԱՍ ՄԻԼԱԽ ԳՑՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Արավսա գյուղից 4 կմ ներքև, այժմյան Միլախ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնվել է այժմյան գյուղը:

N 190

ՎԱՂԱՎԵՐ ԿԱՍ ՎԱՀՄԱԶԻԱՐ ԳՑՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Գուգավանք կամ Լաքաթաղ գյուղից 4,5—5 կմ հարավարևելք, Երնջակ գետի ձախ կողմում, բարձրագագաթ լեռների գրկում, ձորի մեջ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 40—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1965 թ. հետո անմարդաբնակ և ավերակ է:

N 191

ԹԵՂԵԱԿԻ (ԹԵՑՎԱԶԻ) ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ. — Տեղը՝ գտնվում էր գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի: Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ նկատվում էին մի քանի եկեղեցապատկան շինությունների ավերակներ, XVI—XVII դդ. մի քանի տապանաքարեր: — Վիճակը՝ եկեղեցու ավերակները տեսանելի էին մինչև 1969 թ.:

N 192

ԹԵՂԵԱԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVI դդ.: — Տեղը՝ գյուղի արևելյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 87—90: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր:— Արձանագիր

տապանաքարերի թիվը՝ 32: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մեծ մասը մամռապատ են ու կիսով չափ թաղված հողի մեջ կամ տեղահան են արված:

N 193

ՇԱՀԿԵՐՏԻ (ՂԱԶԱՆՉԻԻ) ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում:—

Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1654 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում: — Որմնանկարներ՝ XIX դ., քայքայված բեկորներ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է գավիթ, վանքապատկան շինություններ և պարիսպ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 194

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ 1551 թ.: — Տեղը՝ Շահկերտի հարավարևմտյան մասում, Երնջակ գետի վտակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ Պողոս Ղազանչեցի:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ կամարի վրա:— Վիճակը՝ գործող:

N 195

ՇԱՀԿԵՐՏԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XXII—XIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ շրջակայքում:— Որմնանկարներ՝ չունի — Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 196

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 700—720: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 236: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերի մեծ մասը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները՝ քայքայված:

N 197

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII-XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավարևմտյան մասում: Տապանաքարերի թիվը՝ 400—410: — Տապանաքարերի տեսակը, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 270—275: — Վիճակը՝ XVIII-XIX դդ. արձանագրությունների մի մասը քայքայված են:

N 198

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ X—XII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի սրածայր լեռնագագաթի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Սյունյաց աշխարհի և Երնջակ գավառի իշխաններ, բերդի XVIII դ. վերակառուցման մեկենաս՝ շահկերտցի մեծատոհմիկ Հովհաննես Խանդամիրյան:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ XVIII դ.: — Միջնաբերդը՝ գտնվում է լեռան գագաթնամասի անմատչելի տեղում:— Պարիսպները՝ քարաշեն, 1—3 շարքերով ու աշտարակներով, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա, պարիսպներից ներս:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 199

ՇԱՀԿԵՐՏԻ ՔԱՐԱՎԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Արձանագրություններ՝ շրջակայքում:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 200

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ Շահկերտի հյուսիսային կողմում, Արևեք կամ Արավսա գյուղ տանող ճանապարհի ձախ կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 71: — Տապանաքարերի տեսակը՝ օրորոցաձև, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 23: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը շուռ են տրված, կոտրատվել են, տեղ-տեղ արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

N 201

ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Շահկերտից արևելք՝ բարձր լեռան վրա:— Շինանյութը՝ անմշակ և ճեղքված քար:— Վերակառուցումներ՝ վաղ միջնադարյան:— Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, մի քանի շարքերով,

ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի ընդարձակ տարածության տարբեր մասերում, պարսպամերձ հատվածներում:— Վիճակը՝ բավական ընդարձակ այս բերդատեղի շինությունների մեծ մասը քայքայված է, գետնին հավասարեցված:

N 202

ԲԵՐԴԻՎ (ՄԱԿԱՆՈՒՆՈՎ ՔԱՐՏԱԿԻ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Շահկերտից 2— 3 կմ դեպի արևելք, ձորի մեջ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 200 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 18-րդ դ. վերջերից հայերի հեռանալուց հետո Բերդիկը անմարդաբնակ է և ավերակների է վերածվել:

N 203

ԲԵՐԴԻՎԻ (ՄԱԿԱՆՈՒՆՈՎ ՔԱՐՏԱԿԻ) Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XI—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի կենտրոնական մասում: — Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ: Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 17-րդ դ.:— Մուտքի՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում: — Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ նկատվում են եկեղեցապատկան շինությունների ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ քայքայված:

N 204

ԵՐՆՋԱԿ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադարյան հայաբնակ քաղաք:— Տեղը՝ Երնջակ գավառի կենտրոնում, Երնջակ գետի միջին հոսանքում, համանուն բերդի մոտ, այժմյան Ջուլֆայի շրջանի Խանաղա (Պարոնտեր) գյուղի և նրա մերձակայքում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 4—5 կմ² տարածություն:— Վիճակը՝ 19-րդ դ. կեսերին Խանաղա գյուղի պարսիկ բնակիչները քաղաքա-

տեղի ավերակները վեր են ածել մշակովի դաշտերի: Այժմ քաղաքատեղի ծայրամասային շինությունների ավերակների աննշան հետքերը տեսանելի են Երնջակ գետի աջակողմյան ձորակներում ու բարձունքների վրա:

N 205

ԵՐՆՋԱԿ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ IX—XII դդ.: — Տեղը՝ քաղաքատեղի հյուսիսարևելյան կողմում, լեռնալանջին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 15: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր:—

Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 8: — Վիճակը՝ մինչև 20-րդ դ. սկզբները այս գերեզմանատան պահպանված տապանաքարերի թիվը կազմել է ավելի քան 120, որոնք աստիճանաբար տեղահան են արված և ծածկված են հողի շերտով: Մնացած տապանաքարերի արձանագրությունները քայքայված են:

N 206

ԵՐՆՁԱԿԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Երնջակ բերդից 2—3 կմ հյուսիսարևելք, Երջնակ գետի աջ կողմում, լեռնալանջի փեշին:— Տարածքը ընդգրկել է մոտ 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XVI—XVII դդ. անմարդաբնակ է և ավերակ:

N 207

ԵՐՆՁԱԿԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.: — Տեղը՝ Երնջակ բերդից 2,5—3 կմ հյուսիսարևելք, բարձրագագաթ լեռան հարավային կողին կայած բլրի վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 14-րդ դ., 17-րդ դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային և արևմտյան ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ մեկ հատ, արտաքին, կցված հյուսիսային ճակատին:— Արձանագրություն՝ չունի: Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, իսկ շուրջը ունեցել է վանական այլ շինություններ ու պարիսպ, որոնք այժմ մինչև հիմքերը քայքայվել են:— Վիճակը՝ համալիրից մնացած միակ կիսախաթար հուշարձանը եկեղեցին է:

N 208

ԵՐՆՁԱԿԻ «ՃԳՆԱՎՈՐԻ» ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV դ.: — Տեղը՝ Երնջակի ս. Գևորգ վանքից մոտ 200 մ

հյուսիս, ժայռի տակ:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝

կա XIV—XVII դդ. մի քանի խաչքարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 209

ԵՐՆՁԱԿ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. VIII—VII դդ.: — Տեղը՝ Երնջակ գավառի կենտրոնական մասում, համանուն գետի աջ ափին, ծովի մակարդակից 1600 մ բարձրությամբ մի անմատչելի և սրածայր լեռան գագաթնամասում:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ մ. թ. սկզբների

վերակառուցման մեկենաս Սյունաց Երնջիկ տիկին:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ լեռնային քար, աղյուս:— Վերակառուցումներ՝ V—VI դդ., IX—X դդ., XVII դ.,— Միջնաբերդը՝ իշխանական դղյակ-պալատ, գտնվում է լեռնագագաթի հյուսիսարևմտյան բարձունքի հարթ վայրում և ունի ավելի քան 800 քմ տարածք: Պարիսպները՝ քարաշեն, 3—8 շարքերով, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռան գագաթնամասերում, բարձունքներում և հարթ վայրերում:— Վիճակը՝ 1828 թ. հետո բերդը լքվել և ավերակների է վերածվել:

N 210

ԵՐԼՁԱԿ ԲԵՐԴԻ ԳԵՐԵՁՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XI—XV դդ.: — Տեղը՝ բերդի ստորոտում, նրանից մոտ 400 մ հյուսիսարևմուտք, Շահկերտ բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 24: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 4: — Վիճակը՝ այս գերեզմանատունը ավելի շուտ եղբայրական դամբարանների է նման, մի քանի գերեզմանաքարերը դրված են դամբարանաբլուրների վրա և մատնանշում են բերդի հերոսամարտերում զոհված մարտիկների գերեզմանատեղը: Ժամանակի ընթացքում գերեզմանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել, իսկ մնացած արձանագրություններն էլ քայքայված վիճակում են:

N 211

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ 951 թ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասում: Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ և բաց վարդագույն քար: Վերանորոգումներ՝ XVI—XVII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, 2-րդ հարկերը գլխավոր աբսիդի նման արևմտյան ամբողջ ճակատներով բաց են:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հարավային, արևելյան ճակատներում, ինտերյերում: Որմնանկարներ՝ անհայտ: — Պատկերաքանդակներ՝ գավթի վրա: — Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը: Արևելյան և հարավային կողմերում ունեցել է վանքապատկան մի քանի շինություններ, աղբյուր և պարիսպ, որոնք այժմ մինչև հիմքերը ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 212

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ-ՄՐԱՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ չորս մույթերով գավիթ-սրահ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ և բաց վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝

անհայտ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ արևմտյան ճակատում:— Ջարդաքանդակներ՝ ճակատներում:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 213

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԻ ԱՂՔՑՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ եկեղեցու արևելյան կողմում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազաններով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բաց վարդագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, խցանված:

N 214

ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմում: Ըարտարապետը՝ անհայտ: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ բազալտ, կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է նաև այլ շինություններ:— Վիճակը՝ մինչև հիմքերը ավերակ:

N 215

ՆՈՐԱՇԵՆԻ ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ 1663 թ.: — Տեղը՝ գյուղի դիմաց, Երնջակ գետի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ նորաշենցի Խոջա Հանես և Մկրտիչ եղբայրներ:— Հորինվածքը՝ միաթոփչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1871 թ. հեղեղից ավերվել է, այժմ նկատելի են խելերի հետքերը:

N 216

ՆՈՐԱՇԵՆԻ «ԿՈՒՍԱՆՈՑ» ԿԱՄ Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ «Բոլու սարի» գագաթնամասում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ առանց վիմագրությունների մի քանի խաչքար (XVII դ.): — Վիճակը՝ ավերակ:

N 217

ՆՈՐԱՇԵՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի արևմտյան կողմում, լեռնալանջի փեշին:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 800—850: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև
քառանկյուն, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 124—130: — Վիճակը՝
թեքադիր լանջի տապանաքարերի մեծ մասը ծածկված է հողի շերտով,
արձանագրությունների մի մասը քայքայված կամ եղծված է:

N 218

ՄԱԶՐԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Երնջակ բերդի հյուսիսարևմտյան
կողմի ձորակում, բերդից 4—5 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 120 բնակելի և այլ
շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 219

ՎԵՐԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Երնջակ բերդի հյուսիսարևելյան
կողմի ձորի վերին մասում, բերդից 10—12 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 130
բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1940-ական թվականներից անմարդաբնակ և
ավերակ:

N 220

ՎԵՐԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔԻ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐԻ ԵՎԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ ավերակ գյուղատեղում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:—
Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:—
Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ 1719 թ.: — Մուտքը՝
արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը, կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:—
Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:—
Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում ունեցել
է եկեղեցապատկան շինություններ, որոնք այժմ մինչև հիմքերը ավերվել են: — Վիճակը՝
ավերակ:

N 221

ՎԵՐԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔԻ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի
թիվը՝ 300—310: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խոյաձև, խաչքարեր:—
Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 8: — Վիճակը՝ տապանաքարերի զգալի մասը
թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան է արված: Արձանագրությունները քայքայված են:

N 222

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐ ԳՑՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Վերին Անկուզիքից 2—2,5 կմ ձորն ի վար, ձորի արևելյան կողմում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 100—110 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1950-ական թվականներից անմարդաբնակ և ավերակ:

N 223

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ սրահ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է շինություններ, գերեզմանատուն:— Վիճակը՝ կիսականգուն. ավերված է ամբողջ ծածկը, արևմտյան պատը:

N 224

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՍՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ եկեղեցու հարավային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 123:— Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի, խոյաձև, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 15:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը ծածկված է փլատակներով, առանձին արձանագրություններ քայքայված են:

N 225

ՄԻՋԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՍՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVIII դդ.:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևելյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 250—255:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն, խաչքարեր, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 13— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը արդեն ծածկված է հողի շերտով, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արվել: Արձանագրությունները քայքայված են:

N 226

ՆԵՐՔԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՄ ԱՆՁՈՒՐ ԳՑՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Միջին Անկուզիքից 5 կմ ներքև, ձորի արևմտյան կողմում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 140—150 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1950-ական թվականներից անմարդաբնակ և ավերակ:

N 227

ՆԵՐՔԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՍ ԱՆԶՈՒՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսային թաղում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ, որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հյուսիսային ճակատին կցված է սեղանատունը, որը ավերված է:— Վիճակը՝ կիսախաթար, քանդված է եկեղեցու ծածկի մեծ մասը, հարավային ավանդատունը, մուտքը և որմերում ունի ճեղքեր:

N 228

ՆԵՐՔԻՆ ԱՆԿՈՒԶԻՔ ԿԱՍ ԱՆԶՈՒՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հարավարևելյան

մասում, դեպի Վերին և Միջին Անկուզիքներ բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 500—510: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 90—95: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ, արձանագրությունների որոշ հատվածները քայքայված են:

N 229

ԽՈՇԱԿՈՒՆԻՔ ԿԱՍ ԽԱՉԿԱՇԵՆ (ԽՈՇԿԱՇԵՆ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Օձասար լեռան հյուսիսարևելյան լանջին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 140—150 բնակելի և այլ շինություններ, ունեցել է ս. Գեղարդի վանքը, ս. Թադե, ս. Ստեփանոս եկեղեցիները, որոնք այժմ մինչև հիմքերը քայքայված են:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 230

ԽՈՇԱԿՈՒՆԻՔԻ ԿԱՍ ԽԱՉԿԱՇԵՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XI—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսարևելյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 530—540: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև, խաչքարեր, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 32: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ, տեղահան է արված: Արձանագրություններից մի քանիսը քայքայված են:

N 231

ՆՈՐ ՓՈՐԱԴԱՇՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Խոշակունիք կամ Խաչկաշեն գյուղատեղից 5—6 կմ հյուսիսարևելք: — Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 130—140 բնակելի և այլ շինություններ: Վիճակը՝ 1950-ական թվականներից անմարդաբնակ և ավերակ:

N 232

ՆՈՐ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1681 թ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ Հովհան:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի: — Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է եղել գավիթը, որն այժմ ավերված է:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու ծածկը, արևմտյան և հարավային ճակատները:

N 233

ՆՈՐ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ Ս. ԵՂԻԱ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան կողմի բարձրագագաթ բլուրի վրա:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ ճեղքված և կիսամշակ որձաքար: Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XVII դ. մի քանի անգարդ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 234

ՆՈՐ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի արևելյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 500—510: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 250—255: — Վիճակը՝ առանձին տապանաքարերի արձանագրությունները քայքայված են:

N 235

ՀԻՆ ՓՈՐԱԴԱՇՏ ԿԱՍ «ՎԵՐԻՆ ԳՅՈՒՂ» ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նոր Փորադաշտից 1 կմ հյուսիս, բարձրագագաթ լեռնաշղթայի քարքարոտ լանջին:— Տարածքը՝ ընդգրկել 1 շուրջ 90—100 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 236

ՀԻՆ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ ԿԱՍ «ՎԵՐԻՆ ԳՅՈՒՂԻ» ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի:— Արձանագրություններ՝ շրջակայքում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև հիմնված է եղել գավիթը, որն այժմ իսպառ քայքայվել է: Ավերակում կան XVII դ. մի քանի վիմագիր խաչքարեր:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է ամբողջ ծածկը, մուտքը, պատերի վերին մասերն ու ավանդատների 2-րդ հարկերը:

N 236 ա

ՀԻՆ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՍՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղիի արևելյան կողմում, ձորալանջին:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ ճեղքված և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 237

ՀԻՆ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՍՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղից մոտ 500 մ հարավ—արևելք:— Տապանաքարերի թիվը՝ 580—600: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խոյաձև, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 60-63: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արված, կոտրտված: Արձանագրությունների որոշ մասը քայքայված է:

N 238

ՀԻՆ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XIV դ.: — Տեղը՝ Հին Փորադաշտ գյուղատեղից 4—5 կմ հյուսիս, խոր ձորի հարավարևելյան լեռնալանջի հարթ տարածություն ունեցող քարափի վրա:—

Ճարտարապետը՝ 1683 թ. վերանորոգման ճարտարապետ Սահակի և Խուպնիկարի որդի մուղտասի Դանիելը:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ ըստ ավանդության Հովհան Որոտնեցի, եկեղեցու 1560 թ. վերանորոգման մեկենաս՝ տեր Ավագ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1560 թ., 1683 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ.— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի: — Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավիթը, իսկ հարավային և արևելյան կողմերում՝ վանական համալիրի 12—15 օժանդակ շինությունները, որոնք առնված են բարձր պարսպի մեջ: Ինչպես պարիսպը, այնպես էլ համալիրի շինությունները այժմ ավերակների են վերածվել:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու ծածկը և որմերում ունի ճաքեր:

N 239

ՀԻՆ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ՆԱՀԱՏԱԿ ՍՐԲԱՏԵՂԻ ԱՂԲՑՈՒՐ

Ժամանակը՝ անհայտ: Տեղը՝ վանական համալիրից 250—300 մ արևելք, երկու հսկա ժայռերի մեջ:— Հորինվածքը՝ աղբյուր-սրբատեղի:— Շինանյու-

թը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.— Արձանագրություններ՝ որմերում, քայքայված:— Շրջակայքում՝ կան XV—XVII դդ. մի քանի խաչքարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ աղբյուրը գործում է, իսկ մատուռը ավերակ է:

N 240

ՀԻՆ ՓՈՐԱԴԱՇՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.: — Տեղը՝ վանքից 200—250 մ հարավարևելք:— Տապանաքարերի թիվը՝ 6: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 5: — Վիճակը՝ արձանագրությունների որոշ հատվածները քայքայված են:

N 241

ԹԱԳԱՎՈՐԱՄԱՐԳ ԿԱՄ ԴԱՐԳԱՄԱՐԳ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Հին Փորադաշտից 8—9 կմ դեպի արևելք, խոր ձորում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 242

ԳԱՂԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵՎԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII, XIX դդ.: —

Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ XIX դ., քայքայված բեկորներով:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, վանական շինությունները:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 248

ԳԱՂԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ: — Հորինվածքը՝ երկու մույթերով: Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան կողմում:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 244

ԳԱՂԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ եկեղեցուց 60—70 մ հարավարևմուտք:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղածածկ, ավազանով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բաց մոխրագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող, քանդված է թաղակիր ծածկը:

N 245

ԳԱՂԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղից մոտ 450 մ հյուսիսարևմուտք, «Քարհեզների ձորում»:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կա XVII դ. մի քանի խաչքարեր:— Վիճակը՝ քանդված է մատուռի ծածկը, որմերի վերին մասերը:

N 246

ԳԱՂԻ Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԿԱՄ ՆԱՀԱՏԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության մ. թ. ա. I դ. կեսեր:— Տեղը՝ «Քարհեզների ձորում», Օձասարի փեշին, ս. Գայանե մատուռից 300—400 մ հյուսիս:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ

գույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:—
Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝
նկատվում են եկեղեցապատկան 2—3 շինությունների ավերակների հետքերը: Եկեղեցու
արևելյան կողմում գտնվում է «Գաղ-Ջարաջուր» աղբյուրը:— Վիճակը՝ մինչև հիմքերը
ավերակ:

N 247

ԳԱՂԻ Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԿԱՍ ՆԱՀԱՏԱԿ ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ԳԱՂ-ՋԱՐԱՋՈՒՐ» ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ ըստ ավանդության մ. թ. I դ. կեսեր:— Տեղը՝ եկեղեցու ավերակների մոտ, նրա
արևելյան կողմում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝
անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ,

4,5x3 մ սալարկված ջրավազանով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:—
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Վիճակը՝ գործող՝ քանդված
է հուշարձանի թաղակապ ծածկը:

N 248.

ԳԱՂԻ Ս. ԱՆԱՊԱՏ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ ս. Հռիփսիմե եկեղեցու ավերակներից 600—700 մ
հյուսիսարևմուտք, Օձասարի լանջին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն,
մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝
սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.:— Մուտքը՝ արևմտյան,
հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:—
Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝
անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:—
Շրջակայքում՝ ունեցել է 5—6 վանքապատկան շինություններ, որոնք այժմ ավերվել են:—
Վիճակը՝ մինչև հիմքերը քայքայված:

N 249

ԳԱՂԻ Ս. ԵՂԻԱ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրագագաթ լեռան
վրա:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ
որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝
կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:—
Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կա մի քանի անգարդ խաչքար:— Վիճակը՝
ավերակ:

N 250

ԳԱՂԻ Ս. ՄԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ ս. Գրիգոր եկեղեցուց 300 մ արևելք:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կա մի քանի անգարդ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 251

ԳԱՂԻ ՀԻՆ ՎԱՆՔԱՏԵՂԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հարավարևմտյան մասում, այգիների մեջ, գերեզմանատնից 200—250 մ հարավ:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերա-

նորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ., — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ նկատվում են շինության ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 252

ԳԱՂԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում— Տապանաքարերի թիվը՝ 960—970: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն, խաչքարեր, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 100—105: — Վիճակը՝ տապանաքարերի զգալի մասը կիսով չափ թաղված են հողի տակ, իսկ մի մասն էլ տեղահան են արված, շուռ տված: Արձանագրությունների մի մասը քայքայված է:

N 253

ԳԱՂԻ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղից 1 կմ հարավարևելք, Շոռոթ մեկնող ճանապարհի աջ կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 70—72: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 31: — Վիճակը՝ XVII—XIX դդ. տապանաքարերի մի մասը թաղված է հողի մեջ կամ տեղահան է արված:

N 254

ԳԱՂԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ XII-XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան թաղամասի Ժայռաբլուրի վրա:— Պատվիրատան, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ ճեղքված և կիսամշակ քար:—

Վերակառուցումներ՝ XVII դ.: — Միջնաբերդ՝ չունի:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Ավերակները՝ գտնվում են բլուրի գագաթին:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 255

ԳԱՂԻ ԲԵՐԴԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ բերդի արևմտյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ ձեղքված և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան մի քանի հասարակ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 256

ՄԱՅՐԵԱԿ ԿԱՄ ՋԱՐԱՇՈՒՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Գաղից 3—3,5 կմ հարավ-արևմուտք: Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 50—55 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. կեսերից հետո ավերակների ու փլատակների է վերածվել:

N 257

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ՀԱԿՈՒԲ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII դ.: — Տեղը՝ Շոռոթի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ XVII դ. վերանորոգման ճարտարապետը ագուլիսցի Գրիգորիս:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու XVII դ. վերանորոգման մեկենասներ շոռոթեցի Խոջա Փշրկենց տոհմ, Շոռոթի մեծահարուստներ ու ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ և աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.,— Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ ինը նիստերով:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ, 1684 թ. կառուցել են տվել շոռոթեցի Էվագ և Սամուել իշխանները:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, արևմտյան ճակատում, գմբեթի վրա (արտաքուստ): — Որմնանկարներ՝ գմբեթարդի և գմբեթի վրա պահպանվում են 1680-ական թվականներին Նաղաշ Հովնաթանի կատարած աշխատանքները:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը: — Շրջակայքում՝ եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև. ունեցել է չորս մույթերով գավիթ— սրահ, իսկ հարավային կողմում՝ մի քանի եկեղեցապատկան շինություններ, պարիսպ, որոնք ավերվել են դեռևս XX դ. սկզբներին:— Վիճակը՝ կանգուն, արևելյան ճակատում, ծածկում և այլ մասերում ունի 1930-ական թվականների երկրաշարժից առաջացած ձեղքեր:

N 258

ՇՈՒՈԹԻ ԱՍՏՎԱԾԱՍՈՐ ԵՎ ՀԻՍՈՒՄԻ ԿՈՄՊՈԶԻՑԻՈՆ ԲԱՐՁՐԱՔԱՆԴԱԿ

Ժամանակը՝ 1651 թ.: — Տեղը՝ ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Պատկերումը՝ Աստվածամայրը մերկ մանուկը գրկին:— Արձանագրություն՝ բարձրաքանդակի վերին մասում:— Վիճակը՝ կոտրված է քանդակը պատկերող քարի վերին և ներքին անկյունները, եղծված են դեմքերի և մարմնի որոշ հատվածները:

N 259

ՇՈՒՈԹԻ ՇՈՒԿԱՑԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցուց 200— 250 մ հյուսիս-արևմուտք, երբեմնի շուկայի հարավային մասում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործում է, քանդված է հուշարձանի ամբողջ ծածկը, որմերի վերին մասերը:

N 260

ՇՈՒՈԹԻ Ս. ՆՇԱՆ ԵՎԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ Շոռոթի կենտրոնական թաղամասում, ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցուց 200 մ հարավ:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1613 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև ունեցել է երկու մույթերով գավիթ, որը ավերված է:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 261

ՇՈՒՈԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1665 թ.: — Տեղը՝ Շոռոթի կենտրոնական թաղամասում, ս. Նշան եկեղեցու ավերակներից 150—200 մ հարավարևելք:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Շոռոթի Փշրկանց տոհմ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Արձանագրություն՝ ինտերյերում:— Վիճակը՝ գործող:

N 262

ՇՈՌՈՅԻ ԶՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎՍՅԱՆ ԿՈՂՄԻ ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ Շոռոթի հյուսիսարևմտյան կողմում, գետակի վրա:—
Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝
միաթոփչ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX—XX դդ.: —
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող, XX դ. սկզբներին քանդված կամարը
փոխարինվել է փայտով:

N 263

ՇՈՌՈՅԻ ՇՈՒԿԱ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գտնվել է Շոռոթի հյուսիսարևմտյան կողմում գլխավոր
գերեզմանատան մոտ:— Տարածքը՝ գրավել է մոտ 1 հա տարածություն և ունեցել է շուրջ
70—80 մեծ ու փոքր կրպակներ, արհեստանոցներ, զանազան շինություններ և փոքրիկ
հրապարակ:— Վիճակը՝ XIX դ. վերջերին ավերակների վերածվելով այժմ իսպառ քայքայվել
է:

N 264

ՇՈՌՈՅԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, հարթ վայրում:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 500—510: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն, խոյաձև:—
Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 305—309: — Վիճակը՝ խոյաձև տապանաքարերի մեծ
մասը կոտրված են, քառանկյուն տապանաքարերի մի մասը կիսով չափ թաղված է հողի
մեջ:

N 265

ՇՈՌՈՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ Շոռոթի հին թաղամասում, ս. Հակոբ եկեղեցու
արևելյան կողմում:— Աչքի ընկնող տների թիվը՝ 12: — Հորինվածքները՝ միահարկ բնակելի
տներ, թաղակապ մառաններ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:—
Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Վիճակը՝ առանձին տների ճարտարապետության
մեջ կատարվել են ձևափոխություններ: Մառանները ավերվել են:

N 266

ՇՈՌՈՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍԱՆՈՑ ԱՆԱՊԱՏ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Շոռոթից մոտ 1 կմ հյուսիս:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:—
Պատվիրատուն մեկենասը՝ 1631 թ. վերակառուցման մեկենաս՝ Վարդան քահանա:—
Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ: Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ
բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ 1631 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝

յոթանիստ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ XVII դ. վերջերին, Նաղաշ Հովնաթանի կատարած որմնանկարները աղավաղված և եղծված հատվածներով պահպանվում են աբսիդում և գմբեթարդի վրա:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ բեմի ճակատին: — Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավի-

թը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Արձանագրություններ՝ օժանդակ շինություններն ու խցերը առնված են եղել պարսպի մեջ: Այժմ այդ բոլոր շինությունները քայքայված են:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված են եկեղեցու ծածկի որոշ մասերը, որմերի արտաքին շարվածքները, ունեն փլվածքներ:

N 267

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍԱՆՈՑ ԱՆԱՊԱՏԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցու հյուսիսային կողմում: — Տապանաքարերի թիվը՝ 41: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն: — Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 36: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան է արված, արձանագրությունները տեղ-տեղ եղծված են:

N 268

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Շոռոթի հյուսիսարևելյան կողմում, նրանից 1,5—2 կմ հեռու:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1708 թ. վերանորոգման նպաստավորողներ՝ Շոռոթի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ մեկ զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XVIII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Արձանագրություններ՝ զանգակատան վրա:— Որմնանկարներ՝ XVII—XVIII դդ., քայքայված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է չորս մույթերով գավիթ-սրահը: Արևմտյան, հարավային և արևելյան կողմերում եկեղեցին ունեցել է մի շարք վանքապատկան շինություններ և պարիսպ, որոնք այժմ ավերվել են ու կիսախաթար վիճակով տեսանելի են:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է եկեղեցու հարավային որմի վերին հատվածի մի մասը, հյուսիսային ավանդատան ծածկը և ունի ճաքեր:

N 269

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Շոռոթի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ չորս մույթերով գավիթ-սրահ:— Շինանյութը՝

սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ Դ—աձև և Դ—աձև: — Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ XVII—XVIII դդ., քայքայված, որոնք կատարել են նկարիչ Հովնաթանյանները:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն, ունի ճաքեր:

N 270

ՇՈՌՈՅԻ Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.: — Տեղը՝ վանքից 60—70 մ հյուսիս, պարսպից դուրս:— Տապանաքարերի թիվը՝ 10: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 8: — Վիճակը՝ 1976 թ. հետո տապանաքարերը տեղահան են արվել և ծածկված են հողի շերտով:

N 271

ՇՈՌՈՅԻ Ս. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔԻ ԱՂՔՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1665 թ.: — Տեղը՝ վանքից 150—200 մ հարավ: — Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ շոռթեցի Փշրկանց Խոջա Սահակ և Ջաքարիա:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ հուշարձանի շինարարական ընդարձակ վիմագրությունը այժմ գտնվում է ս. Գր. Լուսավորիչ եկեղեցում: — Վիճակը՝ ցամաքած, ավերակ:

N 272

ՇՈՌՈՅԻ ԼԻՃ

Ժամանակը, XVII դ.: — Տեղը՝ Շոռթից 2—2,5 կմ հյուսիս:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ շոռթեցի Փշրկանց տոհմից՝ Սահակ, Ջաքարիա և ուրիշներ:— Հորինվածքը՝ ձորակի հարմարավետ տեղում կառուցված է ամրակոտ՝ 2,5—3 մ հաստությամբ և 7—8 մ բարձրությամբ պարսպանման պատնեշ-պատ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— Տարածքը՝ մոտ 300x85x8 մ:— Լճից հոսող ջրանցքը՝ հարավից, թաղակապ և ընդարձակ:— Արձանագրություններ՝ շինարարական, ագուցված է պատնեշ-պատի արևմտյան ճակատում, 1978 թ. հետո տեղահան է արվել և փշրվել է:— Վիճակը՝ լճի մի մասը լցվել է անձրևաջրերի և հեղեղների բերած հողով ու խճերով:

N 273

ՇՈՌՈՅԻ Ս. ԵՂԻՍ ՄԱՐԳԱՐԱ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավային կողմում, բլրակի վրա, ս. Նշան եկեղեցու ավերակներից մոտ 350—400 մ հարավ-արևմուտք:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան կողմից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չանի:—

Արձանագրություններ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XV—XVII դ., փոքրիկ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 274

ԿԱՍՈՒՐՋ ՇՈՌՈԹԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՄԱՍՈՒՄ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ Շոռոթից 2,5—3 կմ հարավ, գետակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ ֆելզիտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 275

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՍՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Շոռոթի արևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVII, XIX դդ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ մի քանի քայքայված արձանագրություններով տապանաքարեր: — Վիճակը՝ ավերակ:

N 276

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՍՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Շոռոթի հյուսիսարևմտյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից: Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատվում է շինության ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 277

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.: — Տեղը՝ Շոռոթից 4—5 կմ հարավ մի բարձր

լեռան գագաթին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII, XIX—XX դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի: — Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է մի երկհարկանի շինություն, որի երկրորդ հարկը եկեղեցու համար ծառայել է որպես գավիթ: Ինչպես երկրորդ հարկը,

այնպես էլ առաջինը այժմ ավերված են: Ըստ ավանդության այս վանքի տեղում կանգնեցված է եղել հեթանոսական կուռք:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

N 278

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ 926 թ.: — Տեղը՝ ս. Ստեփանոս վանքի եկեղեցու մեջ, բեմի առջև:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բազալտ:— Արձանագրություն՝ խորանի շուրջը և ներքևում:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ մեկ տասնամյակի հասնող շոռթեցիների հոգու փրկության համար:— Ջարդաքանդակներ՝ բուսական, երկրաչափական:— Վիճակը՝ տեղ-տեղ ունի վնասվածքներ:

N 279

ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Շոռթից 3 կմ հարավ-արևմուտք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 280

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԱՆԱՊԱՏԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.: — Տեղը՝ ս. Աստվածածին անապատի հյուսիսային կողմում, գերեզմանատան մոտ:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բաց կապտերանգ բազալտ:— Արձանագրություն՝ խորանի տակ:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ բուսական:— Վիճակը՝ գետնին ընկած, արձանագրությունը տեղ-տեղ քայքայված է:

N 281

ՇՈՌՈԹԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ 1068 թ.: — Տեղը՝ ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցուց 400— 450 մ դեպի հյուսիս, Շոռթի գլխավոր գերեզմանատան և հին շուկայի

մոտ: — Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ երկնագույն բազալտ: — Արձանագրություն՝ խորանի շուրջը և խաչաթևերի տակ:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ Վարդինկայի հիշատակին:— Ջարդաքանդակներ՝ բուսական:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ քայքայված:

N 282

ՔՈՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՍ «ԿՈՒՍԱԲԵՐ» ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ 1330 թ.: — Տեղը՝ Քոնայի հարավարևելյան մասում, բարձրադիր հարթության վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ: Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Քոնայի Գորգի իշխան և նրա կին Ելթիկ, Հովհաննես Քոնեցի:— Հորինվածքը՝ քառանկյուն, դամբարանատիպ:—

Շինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և արևելյան ճակատներում:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Մույթեր՝ չունի:— Ավանդատներ՝ չունի:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, կործանված:— Արձանագրություններ՝ չունի: Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է զանգակատուն: Հարավային, հյուսիսային, ինչպես նաև արևմտյան ճակատներին կից ունեցել է թաղակապ վանական մի շարք շինություններ, խցեր, դպրատան շենք, որոնք գտնվել են պարսպի մեջ:— Վիճակը՝ կիսակործան, ավերված է եկեղեցու գմբեթն ու որմերի վերին մասերը: Հուշարձանը վանական ընդարձակ համալիրից մնացած միակ շինությունն է:

N 283

ՔՈՆԱՅԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան կողմի հովտում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 104: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 26: — Վիճակը՝ տապանաքարերը հիմնականում արդեն թաղված են հողի մեջ:— Տեսանելի վիմագրերը քայքայված ու եղծված են:

N 284

ՔՈՆԱՅԻ ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.: — Տեղը՝ ս. Աստվածածին վանքից մոտ 1 կմ հարավ-արևմուտք, հարթ դաշտի մեջ:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից և հարավից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ նկատվում են 2—3 եկեղեցապատկան շինությունների ավերակների հետքեր:— Վիճակը՝ հուշարձանը ավերակների է վերածվել XIX դ. սկզբներին: Այժմ մինչև հիմքերը քայքայված է:

N 285

ԱՊԱՐԱՆՆԵՐԻ (ԲԱՆԱՆԻԱՐԻ) ԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐԲՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.:— Տեղը՝ գտնվում էր հին ավանի կենտրոնական թաղամասում, բարձունքի վրա: Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XIV—XVII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, բազմանիստ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան կողմում ունեցել է

գավիթ, զանգակատունը և օժանդակ այլ շինություններ, որոնք ավերված են:— Վիճակը՝ եկեղեցու ավերակների հետքերը պահպանվում էին մինչև 1957 թ.:

N 286

ՄԱԼԻԹԱՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVI դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրադիր մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ XIX վերջերին ունեցել է ավելի քան 300 տապանաքար, իսկ այժմ՝ 23: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյուն:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 8: — Վիճակը՝ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին այս գերեզմանատան տապանաքարերը աստիճանաբար տեղահան են արվել: Մնացած վիմագրերը քայքայված ու եղծված են:

N 287

ԱԲՐԱԿՈՒՆԻՄԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ VIII—IX դդ.: — Տեղը՝ Աբրակունիս կամ Ապրակունիք գյուղի մոտ, Երնջակ գետից 1 կմ հյուսիս:— Ճարտարապետը՝ եկեղեցու 1648—49 թթ. վերանորոգման ճարտարապետ «Դավիթ ուստա և Հովհաննես»: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ վանքի 1381 թ. վերակառուցման մեկենասներ՝ Մաղաթիա Ղրիմեցի (Ճգնավոր), Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տա-

թևացի: 1653—56 թթ. վերանորոգումների մեկենասներ Եսայի և Ղազար վարդապետներ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ և սպիտակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ 1381 թ., 1648—49 թթ., 1653—56 թթ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ, երկհարկանի, թաքստոցներով:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան ճակատներում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ 1740 թ. Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյաններ եղբայրների կատարած որմնանկարչական աշխատանքները բեկորներով և առանձին հատվածներով պահպանվում են աբսիդում և գմբեթի վրա:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի ու պատուհանների շուրջը, ճակատներում:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային ճակատին կցված է ս. Ստեփանոս մատուռը— զանգակատունը: Արևմտյան ճակատի առջև եկեղեցին ունեցել է չորս մույթերով գավիթ-սրահ, որն ավերված է: Եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և հարավային կողմերում դեռևս կիսախաթար տեսքով կանգուն են վանքապատկան 20—25 շինությունները (2—3 հարկերով): — Վիճակը՝ կանգուն, ծածկի սալերը թափված են և տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

N 288

ԱԲՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄՍՏՈՒՌ— ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1653—1656 թթ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու հարավային ճակատին:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Եսայի և Ղազար
վարդապետներ: 1714թ. նորոգման մեկենաս՝ շոռթեցի Խոջա Այվազ:— Հորինվածքը՝
միանավ, թաղակապ դահլիճ, որի վրա կառուցված է երկհարկանի զանգակատունը:—
Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝
կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ զանգակատան վրա,
ունեցել է նաև ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝
չունի:— Զարդաքանդակներ՝ արևմտյան ճակատում, լուսամուտների շուրջը:— Վիճակը՝
կանգուն, քանդված է զանգակատան զմբեթը:

N 289

**ԱԲՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ Ս. ԿԱԹԱՆՔ ԱՂԲՅՈՒՐ— ԱՆՁԱՎ ԿԱՍ
«ՃԳՆԱՎՈՐԱՅ ՏՈՒՆ»**

Ժամանակը՝ մ. թ. I—V դդ.: — Տեղը՝ ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան կողմում, քարափի
մեջ, առվի եզրին:— Հորինվածքը՝ քարայր-անձավ:— Մուտքը՝ արևելյան կողմից:
Արձանագրություններ՝ XVI դ., մուտքի եզրին:—

Վիճակը՝ այժմ անձավի մուտքը կիսով չափ փակված է: Այս անձավը, որտեղից կաթկթում է
խմելու ջուր, դարեր շարունակ եղել է որպես սրբատեղ:

N 290

ԱԲՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ԿԱՄՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ վանքի հյուսիսարևելյան կողմի փոքրիկ ձորակի
վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:—
Հորինվածքը՝ միաթռիչք, ջրանցույցի աչքով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:—
Վերանորոգումներ՝ XIX դ., որի ժամանակ թաղակիր կամարը փոխարինված է փայտով:—
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող:

N 291

ԱԲՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XII դդ.: — Տեղը՝ ս. Կարապետ վանքից մոտ 500—550 մ հյուսիս-արևելք:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ: Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ,
թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:—
Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ
զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:—
Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ: Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝

նկատվում են մի քանի շինությունների ավերակների հիմնաշարեր:— Վիճակը՝ քայքայված:

N 292

ԱՔՐԱԿՈՒՆԻՄԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը XI—XII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., 1868 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ: Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ XIX դ., քայքայված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ ունեցել է եկեղեցապատկան 2—3 շինություն, 1868 թ. եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ այդտեղից հայտնաբերվել է XI—XII դդ. բազմաթիվ խաչքարեր, խեցեղեն, պաշտամունքի առարկաներ ու կավե արձաններ:—Վիճակը՝ կիսականգուն:

N 293

ԱՔՐԱԿՈՒՆԻՄ ԳՅՈՒՂԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏՆԵՐ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.: — Տեղը՝ ս. Կարապետ վանքի արևելյան և հյուսիսարևմտյան կողմում գտնվող բլուրների վրա և դրանց շուրջը:— Տապանաքարերի թիվը՝ 980—1000: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, օրորոցաձև, քառանկյուն, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 600—610: — Վիճակը՝ տապանաքարերի զգալի մասը տեղահան է արված ու կոտրատված է կամ ծածկված հողի շերտով: Հին տապանաքարերի արձանագրությունները քայքայված են:

N 294

ԱՔՐԱԿՈՒՆԻՄԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՏՈՒՈ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.: — Տեղը՝ ս. Գեորգ եկեղեցուց 40—50 մ հարավ:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XIX դդ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է ինտերյերում:— Շրջակայքում՝ հայտնաբերվել են բազմաթիվ խեցեղեն ճրագրներ, խաչքարեր և այլ իրեր:— Վիճակը՝ քայքայված:

N 295

ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ԽՈՒՄԲ (3 ՀԱՏ)

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ Աբրակունիս գյուղից 1,5 կմ հյուսիս, առվի մոտ, բլրակի վրա:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բաց վարդագույն քար և բազալտ:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ խաչքարերի խորանների ներքևում, քայքայված:— Ջարդաքանդակներ՝ բուսական և երկրաչափական:— Վիճակը՝ այժմ խաչքարերը տապալված են գետնին և կոտրատված:

N 296

ՌԱՊԱՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Աբրակունիսից 3—3,5 կմ հարավարևմուտք, Ղզլճա գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ քայքայված, XIX դ. վերջերից Ղզլճա գյուղի բնակիչները գյուղատեղի ավերակները հավասարեցրել են հողին:

N 297

ԽԱՉԱՓԱՐԱԽ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Աբրակունիսից

6—7 կմ հյուսիս:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. սկզբներից ավերակների ու փլատակների է վերածվել:

N 298

ՆԱՀԱՋԻՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան քաղաքից 14—15 կմ արևելք, բարձրագագաթ լեռների փեշին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ և փլատակների վերածված:

N 299

ՆԱՀԱՆՋԻՐԻ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան:— Տեղը՝ գյուղատեղից արևելք:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ, աննշան թմբերով: Վիճակը՝ դամբարանաթմբերի վրա շարված մեծ ու փոքր քարերի մի մասը տեղահան են արված: 1930-ական թվականներին այդ հնավայրից հայտնաբերվել են վաղ շրջանի խեցեղեն և այլ իրեր:

N 300

ՆԱՀԱՋԻՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ մոտավորապես X—XIII դդ.,— Տեղը՝ գյուղատեղի հարավարևելյան մասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ հյուսիսային և արևմտյան ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ ունեցել է մի քանի եկեղեցապատկան շինություններ՝ որոնք այժմ քայքայված են:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 301

ՆԱՀԱՋԻՐԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. VIII—VII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի մերձակա բարձրագագաթ և բնականից անառիկ լեռան վրա: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ: — Շինանյութը՝ կիսամշակ և ճեղքված քար: — Վերակառուցումներ՝ մ. թ. IX—X դդ., XVII—XVIII դդ.: — Միջնաբերդը՝ գտնվում է համալիրի անառիկ և հարմարավետ վայրում: — Պարիսպները՝ քարաշեն,

մի քանի շարքերով, ավերակ: — Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռան գագաթին, միջնաբերդի շուրջը և պարիսպների մոտ: — Վիճակը՝ ավերակ:

N 302

ՍՈՒՐՄԱԼԻԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ: Տեղը՝ Նահաջիր գյուղատեղից 6—7 կմ արևմուտք: — Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 65 բնակելի և այլ շինություններ: — Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Նկատվում են եկեղեցու ավերակների աննշան հետքերը:

N 303

ՍՈՒՐՄԱԼԻԿ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ.թ.ա. VIII—VII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղից մոտ 3 կմ հարավարևելք, բարձրագագաթ լեռան կատարին: — Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ: — Շինանյութը՝ կիսամշակ և ճեղքված քար: — Վերակառուցումներ՝ մ. թ. IX—X դդ., XVII—XVIII դդ.: — Միջնաբերդը՝ անհայտ: — Պարիսպները՝ մի քանի շարքով, քարաշեն, ավերակներ: — Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա, պարիսպներից ներս: — Վիճակը՝ ավերակ:

N 304

ԿՈՅՆՈՒԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ: — Տեղը՝ Ջավաչրի կամ Ջուալա գյուղատեղից 3—4 կմ հյուսիս-արևմուտք: — Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 80 բնակելի շինություններ: — Վիճակը՝ ավերակ: Նկատվում են եկեղեցու ավերակների աննշան հետքերը:

N 305

ՏԵՐԵԿՈՒՆՔ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ: — Տեղը՝ Հին Խաչափարախ գյուղատեղից մոտ 5 կմ արևելք, փոքրիկ բլրակի շուրջը: — Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 100—110 բնակելի և

այլ շինություններ:— Վիճակը՝ XIX դ. սկզբներից անմարդաբնակ և ավերակ է:
Մերձակայքում կան մի շարք մեծ ու փոքր արհեստական ու բնական քարայրներ:

N 306

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադարյան բնակատեղի, XIV—XVII դդ. նշանավոր գյուղաքաղաք:—
Տեղը՝ Արաքս գետի ափին, երկու կողմերից բարձրաբերձ ու պարսպանման լեռներով
շրջապատված ձորի մեջ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 3 հազար բնակելի և այլ
շինություններ, շուրջ 10—15 հազար հայ բնակչությամբ:— Վիճակը՝ 1604 թ. պարսից Շահ-
Աբբասը քաղաքի բնակիչներին ամբողջությամբ բռնի կերպով տեղափոխեց Պարսկաստան
և այն ավերակների վերածեց, որից հետո քաղաքի ավերակները աստիճանաբար
քայքայվել են:

N 307

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.: — Տեղը՝ քաղաքատեղի արևմտյան կողմում, Արաքս գետի
եզերքին գտնվող երեք բլրակների վրա և նրանց շուրջը, մոտավորապես 900 քմ
տարածությամբ:— Տապանաքարերի թիվը՝ մոտ 2500: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ,
խաչքարեր, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ ավելի քան 650: — Վիճակը՝
խաչքարերի մեծ մասը տապալված են գետնին, կոտրատված, հողի մեջ թաղված:
Արձանագրությունները տեղ-տեղ քայքայված են:

N 308

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻ ԾԱԾԿԱԾ ՇՈՒԿԱՅԻ ՔԱՐՎԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI դ.: — Տեղը՝ քաղաքատեղի կենտրոնական թաղամասում, Արաքսի և
այժմյան երկաթգծի միջև:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝
խոջա Խաչիկ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ
քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Արձանագրություններ՝
անհայտ— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 309

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐՁԸ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ջուղայի արևելյան մասում, Արաքս գետի վրա, Երնջակ
գետի Արաքսին միախառնվելու տեղից մոտ 200—250 մ հեռու:— Կառուցող վարպետը՝
անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ ըստ ավանդության, Ջուղայի իշխաններ:—
Հորինվածքը՝ քառաթռիչք:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումները՝ XV դ.: —
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կամուրջը հիմնականում ավերվել է XVI—

XVII դդ.: Այժմ պարսկական ափում մնում են կամրջի խելի և կից գտնվող քարավանատան ավերակները:

N 310

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ IX—X դդ.: — Տեղը՝ գերեզմանատան արևելյան կողմում վեր խոյացող բարձր լեռան վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ 1211 թ. նորոգման մեկենաս պարոն Վահրամ:— Հորինվածքը՝ կենտրոնագմբեթ բազիլիկա— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIII—XVI դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ քարաշեն:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ քայքայված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, շուրջը՝ քարաշեն պարիսպներին կից կառուցված է երկու տասնյակից ավելի վանական շինությունները: Պարսպից ներս կան մի շարք մեծ ու փոքր խաչքարեր:— Վիճակը՝ կանգուն, որմերում ունի փլվածքներ ու ճաքեր: Համալիրի շինությունները ավերակներ և կիսականգուն վիճակում են:

N 311

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XVI դդ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ երկու մույթերով:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսականգուն:

N 312

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XVII դդ.: — Տեղը՝ վանքի պարսպից դուրս, 100—110 մ հարավային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 47: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, դամբարանատիպ:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 42: — Վիճակը՝ խաչքարերի մի մասը տապալված են գետնին, թաղված են հողի մեջ, արձանագրություններն ու պատկերաքանդակները տեղ-տեղ քայքայված ու եղծված են:

N 313

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԻ ԱՂՔՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.: — Տեղը՝ վանքի գերեզմանատանից քիչ հեռու, դեպի արևմուտք:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված և խցանված:

N 314

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻ «ՃԳՆԱՎՈՐԻ» ՔԱՐԱՅՐ

Ժամանակը՝ հավանաբար մ. թ. ա. III—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Ամենափրկիչ վանքի հյուսիսային կողմում, Քամու ձորի ձորաբերանին:— Հորինվածքը՝ բնական և արհեստական քարայր: Հնում օգտագործվել է որպես բնակատեղ, իսկ մինչև Ջուղայի տեղահանումը՝ ապահով թաքստոց:— Վիճակը՝ լավ:

N 315

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻ «ԿՐԵԿԱՃԱՏՈՒՆ» ՔԱՐԱՅՐ

Ժամանակը՝ հավանաբար մ. թ. ա. III—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Քամու ձորի հյուսիսարևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ բնական և արհեստական քարայր: Միջնադարում օգտագործվել է որպես կիր մշակելու արհեստանոց:— Վիճակը՝ լավ, տեղ-տեղ քանդվել է քարայրի մուտքի մոտ գտնվող պարիսպը:

N 316

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻ ԿՈՒԶԻԿ ՄԱՍԻ ՔԱՐ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Ամենափրկիչ վանք բարձրացող ճանապարհի աջ կողմում:— Բնույթը՝ սրբատեղի-քարակառկառ: Ըստ ավանդության կուզիկ մամը Ամենափրկիչ վանքի մարգերից սոխ գողանալով հասնում է այդտեղ և իր արարքի համար քարանում է:— Վիճակը՝ ավերակ, քարակույտ:

N 317

ՀԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ քաղաքատեղի դարպասների մոտ, նրանից 300—350 մ հեռու, քաղաքատեղի արևելյան կողմում, այժմյան Ջու-

ղա գյուղի մոտ:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պավիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութի՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ նկատվում են եկեղեցապատկան շինությունների հետքեր, բազմաթիվ խաչքարեր և պարսպի ավերակներ:— Վիճակը՝ կիսականգուն:

N 318

ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XVII դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցու հարավարևմտյան կողմում:—
Տապանաքարերի թիվը՝ 24: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր:—
Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 78—80: — Վիճակը՝ խաչքարերը մեծամասամբ
վերջին տասնամյակի ընթացքում տեղահան են արվել, արձանագրությունները տեղ-տեղ
հողմահարված են:

N 319

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ «ՊՈՍՊՈԼՈԶԻ ԺԱՄ»

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ Արաքսի ափին գտնվող բլրակի գագաթին:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝
միանավ, գմբեթավոր դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:—
Վերանորոգումներ՝ XV—XVI դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝
կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Գմբեթը՝ քարաշեն, շրջանաձև:—
Արձանագրություններ՝ արևմտյան, հյուսիսային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝
չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան
մի քանի շինությունների ավերակներ, արձանագիր խաչքարեր և պարսպի հետքեր:—
Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ ունի խարխլվածք:

N 320

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ քաղաքատեղի կենտրոնական թաղամասերից մեկում:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝
քառամույթ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝
անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝
խաչաձև:—

Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ: —
Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝
անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է օժանդակ շինություններ, խաչքարեր:—
Վիճակը՝ մինչև հիմքերը քայքայված:

N 321

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԿԱՄ «ՂԱՐՎԱԶԻՐԻ ԳԼԽԻ ԲԵՐԴ»

Ժամանակը՝ X—XII դդ.: — Տեղը՝ ս. Աստվածածին եկեղեցուց արևմուտք, լերկ ժայռի
կատարին, «Պտտան» կոչվող վայրում:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:—
Շինանյութը՝ կիսամշակ և ճեղքված քար:— Վերակառուցումներ՝ XV—XVI դդ.: —
Միջնաբերդը՝ գտնվում է համալիրի բարձրադիր և հարմար վայրում: Պարիսպները՝ մի

քանի շարքերով, քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդի շուրջը և պարիսպների մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 322

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՍ «ՎԵՐԻՒՆ ԿԱԹԱՆՔ» ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ մոտավորապես XII դ.: — Տեղը՝ ս. Աստվածածին եկեղեցուց հյուսիս, Արաքսի եզրին բարձրացող բլրի վրա:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, ինտերյերում:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ մատուռի արևելյան կողմում տեսանելի են պարսպի ավերակները:— Վիճակը՝ կիսականգուն:

N 323

ՀԻՆ ԶՈՒՂԱՅԻ ԴԱՇՏ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Զուղա քաղաքատեղից մոտ 1—1,5 կմ արևելք, Արաքսի ափին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 150—160 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1605թ. բնակիչներին բռնի կերպով տեղահանությունից հետո փլատակների ու ավերակների է վերածվել: XX դ. սկզբներից այս բնակատեղին հայտնի է Գուլիստան անվանվող դամբարանով:

N 323 ա

ԶՈՒՂԱ ԳՅՈՒՂԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1851 թ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:—

Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ կառուցվել է Զուղա գյուղի բնակիչների միջոցներով:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Ծինանյութը՝ ձեղքված որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ չի ունեցել:— Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ բեմի ճակատում, արևմտյան պատի վրա:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային կողմում կան մի քանի խաչքարեր ու տապանաքարեր:— Վիճակը՝ կիսախաթար, քանդված է ամբողջ ծածկի, որմերի վերին մասերը:

N 323 բ

ԶՈՒՂԱ ԳՅՈՒՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIX—XX դդ.: — Տեղը՝ ս. Գևորգ եկեղեցու հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 315—320: — Տապանաքարերի տեսակը՝ ուղղանկյուն, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 180—185: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը շուռ են տված:

N 324

ԱՄԱՌԱՇԵՆ ԳՑՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ այժմյան Զամալդին գյուղից մոտ 5 կմ արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 150 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 325

ԱՐԱԶԻՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. I հազարամյակ:— Տեղը՝ Արազին գյուղի մոտ:— Բնույթը՝ թմբաձև դամբարաններով գերեզմանատուն:— Վիճակը՝ դամբարանների վերգետնյա մասի քարերի մի մասը թաղված են հողի մեջ, 1970-ական թվականներին այդտեղ կատարած պեղումներից հայտնաբերվել են մ. թ. ա. I հազարամյակով թվագրվող նյութեր:

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԳԱՎԱՌ

Հին Հայաստանի պատմության մեջ առհասարակ նշանակալից տեղ են գրավում Նախճավան գավառն ու համանուն քաղաքը: Դեռևս նեոլիթյան շրջանից սկսած Նախճավան քաղաքի մերձակայքում օգտագործվել է աղի հանքը: Հայտնի են Քյուլ Թափա էնեոլիթյան բազմաշերտ բնակատեղին, Աստապատ գյուղաքաղաքի հնավայր բնակատեղին և այլ նշանավոր պատմական վայրերը, որոնք խոսուն վկաներն են Նախճավան քաղաքի ու գավառի տարածքում մարդու վաղնջական բնակության, նրա ստեղծած բազմադարյան մշակույթի վերաբերյալ: Վաղ միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվող Նախճավան տեղանունը հետագայում հիշատակվում է որպես Նախիջևան:

Ըստ Աստվածաշնչի առասպելի Նախիջևան անվանումը կապված է Նոյի իջևանած առաջին վայրի («Նախ իջևան») հետ: Օտարագգի մատենագրության մեջ Նախիջևանը տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր անվանումներ է ունեցել: Օրինակ, հույները Նախիջևանը կոչել են Նախսուանա, արաբները՝ Նեշնի, Նեշուի, պարսիկները՝ Նախուա, Նախճեվան, Նաուշա, Նագշիջիհան: Թուրքերեն այն ես կոչել են Նագշիջիհան, որ նշանակում է նկար (կամ զարդ) աշխարհի¹:

Պատմահայր Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկություններն ապացուցում են, որ հին Հայաստանի ավագ նախարարական տների կազմում գտնվող Մարդպետունիների կալվածքները և իրավասությունները տարածված էին

1. Ե. Լալայան, Նախիջևանի ոստիկանական շրջան (առանձնատիպ «Ազգագրական հանդեսից»), Թիֆլիս, 1906, էջ 14 —15: Թուրքական աղբյուրներ, հատ. Գ. Էվլիյա Չելեբի, ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967, էջ 71:

«Ատրպատականից մինչև Ճվաշ և Նախճավան»²: Հետևապես Նախճավան գավառը հնում գտնվում էր Մարդպետունիների իշխանության ներքո: Այս իշխանական տունը հայոց արքունիքում իշխում էր արքունի գանձերի ու կանանց վրա: Պատմական մի շարք փաստեր հավաստում են, որ Մարդպետունիների և Վասպուրականի իշխանական անների

միջև գոյություն է ունեցել թշնամանք, որը գոյատևել է մինչև Արշակունիների անկումը՝ V դարը: Արշակունիների անկումից հետո իրավականորեն վերացվել են նաև Մարդպետունիների իրավասությունները: Այդ շրջանից էլ Նախճավան գավառը անցել է Արծրունիների իշխանության ներքո³, և այդ պատճառով էլ VII դարի «Աշխարհացոյցի» տվյալներով՝ Նախճավանն արդեն Վասպուրականի 34-րդ գավառն էր կազմում⁴: X դարի պատմիչ Թ. Արծրունին վկայում է, որ 705 թ. Նախճավանի ու Խրամի եկեղեցիներում հայ նախարարներին արաբների կողմից ողջ-ողջ այրելուց հետո Կաշմ ոստիկանը Նախճավանն անջատել է Վասպուրականից⁵: Այդ անջատումից հետո Նախճավանն իր աշխարհագրական հարմարավետ դիրքով ու տնտեսական արժանիքների շնորհիվ Սյունաց և Վասպուրականի իշխանների համար դարձել էր կովախնձոր: Այդ է պատճառը, որ 705 թ. հետո մինչև X դարի սկզբները այս գավառը վարչականորեն մեկ գտնվել է Վասպուրականի, մեկ՝ Սյունիքի կազմի մեջ: Հետագայում Նախճավանը, հարևան մյուս գավառների նման, մինչև 1828 թ. գտնվել է սելջուկների ու թաթար մոնղոլների, պարսիկների ու թուրքերի տիրապետությունների տակ և ենթարկվել է բազում հրկիզումների ու ավերումների: Նախիջևանը, գտնվելով հին աշխարհի երկրների տարանցիկ առևտրական երթուղիների կենտրոնում, հնուց ի վեր եղել է հայ ժողովրդի հասարակական, քաղաքական ու մշակութային նշանավոր օջախներից մեկը: Գավառի գյուղերի ու ավանների տարածքում, որոնք հիմնականում գտնվում են Նախճավան գետի հոսանքն ի վեր և Արաքս գետի մերձակա հարթություններում, հին—հին դարերից մեր օրերն են հասել պատմության և ճարտարապետության մի շարք հուշարձաններ, որոնք և լրացնում են այս գավառի նախընթաց դարերի մշակույթի պատմության էջերը:

-
2. Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Եր., 1968, էջ 134:
  3. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Спб., 1908, с. 319-320:
  4. Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 350:
  5. Թ. Արծունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 404:

N 326

ԽՐԱՄ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան Հայաստանի վաղ միջնադարյան հայաբնակ քաղաք:— Տեղը՝ Արաքս գետի ափին, Նախիջևան քաղաքից 16—17 կմ դեպի հարավ, մի նեղ հովտում, այժմյան շրջանի Նեհրամ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 4—5 կմ տարածություն:— Վիճակը՝ քաղաքը ավերման է ենթարկվել 970 թ., որից հետո աստիճանաբար քայքայվել ու փլատակների է վերածվել: XIX կեսերից հետո քաղաքատեղի ավերակները վեր են ածվել դաշտերի: Այժմ աննշան ավերակներ են նշմարվում:

N 327

ԽՐԱՍ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ V—VI դդ.: — Տեղը՝ քաղաքատեղի հյուսիսարևմտյան մասում, հարմարավետ բարձունքի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և անմշակ քար:— Վերակառուցումներ՝ անհայտ:— Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, քայքայված:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են բերդատեղի բարձունքում, պարսպաշարքերից ներս:— Վիճակը՝ վաղ միջնադարյան Հայաստանի այս նշանավոր բերդից այժմ աննշան ավերակների հետքեր են միայն նշմարվում:

N 328

ԱՍՏԱՊԱՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՍ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ VII դ.: — Տեղը՝ բարձր քարափի հարթ վայրում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու XVII դ. վերանորոգման մեկենասներ Պողոս Սոկացի, Հակոբ, Հովսեփ վարդապետներ:— Հորինվածքը՝ մեկ զույգ մույթերով գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ կարմիր տուֆ, բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XV—XVII դդ., 1860 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ: — Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, բազմանիստ, ավերված:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ XVIII—XIX դդ., քայքայված հատվածներով պահպանվում են աբսիդում, մույթերի և կամարների վրա:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, իսկ շուրջը եղել են վանական ընդարձակ համալիրի երկու տասնյակի հասնող շինությունների և չորս աշտարակներով պարսպի ավերակները:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու գմբեթը, ծածկի մի մասը, որմերի վերին հատվածները:

N 329

ԱՍՏԱՊԱՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՍ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն՝ մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ մեկ զույգ մույթերով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ կարմիր տուֆ:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է ծածկը, որմերի որոշ հատվածները:

N 330

ԱՍՏԱՊԱՏԻ ԿԱՍ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԻ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ բրոնզեդար:— Տեղը՝ վանական համալիրից 50—60 մ արևմուտք, մի փոքրիկ հարթության վրա:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ, ուր առաջին անգամ 1895 թ. սահմանապահ սպա Ֆեոդորովը, իսկ այնուհետև 1904 թ. Ե. Լալայանը, 1925 թ. Ի. Մեշչանինովը կատարել են տեղումներ: Հայտնաբերված բազմաբնույթ հնագիտական իրերի մի մասը այժմ պահպանվում է Նախիջևանի մարզային և ՀՍՍՀ պատմության պետական թանգարաններում:— Վիճակը՝ դամբարանների շուրջը մանր քարերով շարված ձվաձև կույտերի մի մասը ցրված են կամ էլ թաղված են հողի շերտով:

N 331

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II դդ.: — Տեղը՝ բերդի առանձին ավերակների հետքերը տեսանելի են այժմյան քաղաքի հարավային և հարավարևելյան թաղամասերի բարձունքների վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Վերակառուցումներ՝ V—VII դդ., X դ., XVI—XVII դդ— Միջնաբերդը՝ գտնվել է համալիրի հարավային բարձունքում:— Պարիսպները՝ քարաշեն և աղյուսաշեն, շրջանաձև ու քառանկյունի բուրգերով, ավերակներ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են այժմյան քաղաքի հարավարևելյան, արևմտյան և հյուսիսարևմտյան թաղամասերում:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Քաղաքի շինարարության ընթացքում քանդվել կամ հավասարեցվել են բերդի ավերակների մեծ մասը:

N 332

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՆՈՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆ-ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գտնվել է այժմյան քաղաքի հարավային կողմում, հայկական հին գերեզմանատանը:— Հորինվածքը՝ երկհարկանի դամբարան-մատուռ, որի գետնահարկը մեջտեղում մեկ մույթով ութանկյուն թաղակապ շինություն է եղել:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար և աղյուս:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Վերանորոգումներ՝ VII—VIII դդ., XII—XIII դդ., XVII դ.: — Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1930-ական թվականներից հետո իսպառ ավերվել է:

N 333

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՆՈՅԵՄՁԱՐԻ (ՆՈՅԻ ՔՐՈՋ) ԴԱՄԲԱՐԱՆ-ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գտնվել է քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում, այժմյան հայկական գերեզմանատան բլրի գագաթին:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դամբարան:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝

անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 334

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ Ս.ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ VI—VII դդ.: — Տեղը՝ գտնվում էր քաղաքի հյուսիս-արևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառաբսիդ, գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ կարմիր տուֆ, բազալտ և աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XII—XIII դդ., XVII դ., 1881—1900 թթ.: — Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդները՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է արևմտյան մուտքի բարավորին:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ և պարիսպ:— Վիճակը՝ հուշարձանը քանդվել է քաղաքի շինարարության ժամանակ՝ 1975 թ.:

N 335

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1869 թ. կառուցվել է այդտեղ եղած եկեղեցու հիմքերի վրա:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Տեղը՝ քաղաքի կենտրոնական մասում:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Նախիջևանի ժողովուրդ և հոգևոր դաս, Մկրտիչ Թունեանց:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ կարմիր տուֆ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, շրջանաձև:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, արևելյան ճակատում:— Պատկերաքանդակներ՝ արևելյան ճակատում:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի և լուսամուտների շուրջը, ճակատներում:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է եկեղեցապատկան մի քանի շինություններ, պարիսպ, զանգակատուն, որոնք այժմ քանդված են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 336

ՆԱԽԻԶԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVI դդ.: — Տեղը՝ այժմյան քաղաքային գերեզմանատան մոտ:— Տապանաքարերի թիվը՝ մինչև 1930-ական թվականները ունեցել է ավելի քան 400 տապանաքարեր: Այժմ մնում են 38-ը:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 10: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, իսկ արձանագրությունները քայքայված կամ եղծված են:

N 337

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.: — Տեղը՝ քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմում, բարձունքի վրա:— Տապանաքարերի թիվը՝ 1000—1020: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 400— 410: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված:

N 338

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱՂԻ ՀԱՆՔԻ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— Տեղը՝ Նախիջևան քաղաքից 12—13 կմ հյուսիս-արևմուտք, այժմյան աղի հանքում:— Բնույթը՝ հնադարյան հանքասրահ: 1879 թ. Պ. Պոլյակովը այստեղից հայտնաբերել է 13 քարե մուրճեր: 1976 թ. հանքի հանքախորշերից մեկում հայտնաբերվել է հին հանքի սրահներից մեկը, որն իր ձևով նման է ժամանակակից ֆուտբոլի դաշտերին: Այդ սրահից հայտնաբերվել է օջախներ, թախտերի, խեցեղենի մնացորդներ, բազալտե կացիներ, եղջյուրներից պատրաստված աշխատանքի գործիքներ և այլ հնագիտական իրեր:— Վիճակը՝ լավ:

N 339

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ՔԱՎԱՔԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակ:— Տեղը՝ քաղաքի հյուսիսային մասում:— Բնույթը՝ թմբածև դամբարաններով գերեզմանատուն:— Վիճակը՝ դամբարանաթմբերի վերգետնյա մասերը ավերվել են: 1968 թ. այդտեղից հայտնաբերվել են 100-ի չափ բրոնզեդարյան զանազան հնագիտական իրեր:

N 340

ԲՈՅՈՒԿԴՈՒՋԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. I դար:— Տեղը՝ համանուն գյուղի մոտ գտնվող ջրամբարի մերձակայքում:— Բնույթը՝ թմբածև դամբարաններով գերեզմանատուն:— Վիճակը՝ դամբարանաթմբերի վերգետնյա մասերը համարյա թե հավասարեցված են գետնին: 1972 թ. այդտեղ պեղվել է 8 դամբարաններ, որոնցից հայտնաբերվել են նաև գիտական արժեք ներկայացնող նյութեր:

N 341

ԱԼԻԱՊԱՏԻ (ՄՅԱՄՆԻԿՈՎԱԲԱԴԻ) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու XIX դ. վերանորոգման նպաստավորողներ Ալիապատի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:—

Շինանյութը՝ սրբատաշ և ճեղքված քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ 1887 թ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ հարավային ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու հարավային մուտքի առջև կառուցված է երկհարկանի զանգակատունը: Շուրջը ունեցել է դպրոցի և այլ շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ ունի խարխուլվածքներ:

N 342

ԱԼԻԱՊԱՏԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵՎԵՎԵՑՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1854 թ.: — Տեղը՝ եկեղեցու հարավային մուտքի առջև:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ ալիապատցի Հակոբ Վարդանյան:— Հորինվածքը՝ երկու մույթերով, երկհարկանի:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Արձանագրություններ՝ մույթերի հարավային և արևելյան ճակատներում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 343

ԵՄԽԱՆԱՅԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ԵՎԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գտնվում է գյուղի կենտրոնում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, բազմանիստ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը:— Վիճակը՝ ավերվել է 1979թ.:

N 344

ԵՄԽԱՆԱՅԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ԵՎԵՎԵՑՈՒ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ կցված էր եկեղեցու արևմտյան ճակատին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ երկու մույթերով:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերվել է 1979 թ.:

N 345

ՔՅՈՒԼ-ԹԱՓԱ (ՄՈՒՐԱԲԼՈՒՐ) ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—I հազարամյակներ։— Տեղը՝ Նախիջևան քաղաքից 8 կմ հյուսիս-արևելք, համանուն գյուղի մոտ։— Բնույթը՝ բազմաշերտ (հիմնականում 4 շերտով), մոտ 22 մ հաստվածք ունեցող մոխրաբլուր, նշանավոր բնակատեղի։ Առաջին անգամ այդտեղ տեղումներ է կատարել Ե. Լալայանը (1904 թ.), այնուհետև 1951—1953 թթ.՝ Օ. Աբիբուլանը։ Հնավայրը պեղվում է նաև այժմ։— Վիճակը՝ բավարար։

N 346

ՔՅՈՒԼ-ԹԱՓԱՅԻ Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.։ — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական մասում։— Ճարտարապետը՝ անհայտ։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ աստապատցի Ավետիք։— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա։— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.։ — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում։— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև։— Մույթերը՝ խաչաձև։— Ավանդատները՝ մեկ զույգ։— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, մուտքի բարավորին։— Որմնանկարներ՝ չունի։— Պատկերաքանդակներ՝ չունի։— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը։— Շրջակայքում՝ անհայտ։— Վիճակը՝ կանգուն։

N 347

ՔՅՈՒԼ-ԹԱՓԱՅԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ։— Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում, մի բարձունքի վրա։— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ։— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.։ — Մուտքը՝ արևմուտքից։— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն։— Ավանդատներ՝ չունի։— Զարդաքանդակներ՝ չունի։— Արձանագրություններ՝ չունի։— Շրջակայքում՝ նկատվում են հին շինության հետքեր։— Վիճակը՝ ավերակ։

N 348

ՎԵՐԻՆ ՈՒԶՈՒՆՈՒԲԱԻ ՄՈՒՐԱԲԼՈՒՐ-ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— Տեղը՝ Քյուլ—Թափայից 4—5 կմ հեռու, համանուն գյուղի մոտ։— Բնույթը՝ բազմաշերտ, 7—8 մ հաստվածքով մոխրաբլուր և գրավում է մոտ 2 հեկտար տարածք։ — Վիճակը՝ պեղվում է 1960 թ.-ից, հայտնաբերված հնագիտական նյութերը պահպանվում են Նախիջևանի մարզային թանգարանում։

N 349

ՆԵՐՔԻՆ ՈՒԶՈՒՆՈՐԱՅԻ ՄՈՒՐԱԲԼՈՒՐ-ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II — I հազարամյակներ:— Տեղը՝ համանուն գյուղի մոտ:— Բնույթը՝ բազմաշերտ, մոտ 5—6 մ հաստվածքով մոխրաբլուր:— Վիճակը՝ առաջին անգամ այդ հնավայրը 1904 թ. պեղել է Ե. Լալայանը:

N 350

ՇՄՐԹԱՆԻ (ՇԽՄԱՀՄՈՒԴԻ) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1889 թ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ չորս մույթերով, երկհարկանի:— Շինանյութը՝ աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Գմբեթը՝ ութանիստ:— Արձանագրություններ՝ մույթերի ճակատներում տեղադրված վիմագրերը տեղահան են արված:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ զանգակատունը կառուցված է եղել եկեղեցու հյուսիսային մուտքի մոտ: Եկեղեցին այժմ ավերված է:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 351

ԼԵՆԻՆԱՊԱՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.: — Տեղը՝ այժմյան գյուղ մտնող ճանապարհի

հի աջ և ձախ կողմերում: — Տապանաքարերի թիվը՝ 216: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 45: —Վիճակը՝ մի քանի տապանաքարերը շուռ են տված:

N 352

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմի բարձրադիր սարալանջի հարթ վայրում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է 7—8 օժանդակ շինություններ, պարիսպ, որոնք այժմ ավերված են:— Վիճակը՝ ավերակ, քանդված է եկեղեցու ամբողջ ծածկը, որմերի վերին հատվածները:

N 353

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVI—XVII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ հնգանիստ:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, հարավային և արևմտյան ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ XVIII դ. (Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյաններ), որոնք 1867 թ. վերականգնվել են անհայտ նկարչի կողմից:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին հարավային կողմում ունեցել է շինություն:— Վիճակը՝ կանգուն, 1979 թ. քանդվել է եկեղեցու ծածկի մի մասը, որմերում ունի վտանգավոր ճաքեր: 1983 թ. թափվել է հարավային որմի որմնանկարները:

N 354

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՎԵՑՈՒ ԶԱՆԳ

Ժամանակը՝ XIX դ.: — Տեղը՝ եկեղեցու մեջ:— Ձուլման տեղը՝ Վյատսկ նահանգի Սլոբոդսկ քաղաք:— Ձուլող վարպետը՝ Նիկոլայ Բակուլև:— Արձանագրություններ՝ զանգի ներքևում:— Զարդաքանդակներ՝ վերևի մասում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ բավարար:

N 355

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ «ՉՈՄԱԴ ԴԱՐ» ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ IX—XII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևելյան կողմում, բլրի վրա և նրա շուրջը:— Բնույթը՝ միջնադարյան բնակատեղ, 1976 թ. այդտեղից հայտնաբերել ենք մի շարք հնագիտական իրեր:— Վիճակը՝ հնավայրի շինությունները մինչև հիմքերը քայքայված են:

N 356

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ «Չոմադ դար» հնավայրի բլրի գագաթին:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ, կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1651 թ., XIX դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ չունի:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, հյուսիսային ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ բեմի ճակատին:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է շինություններ և պարիսպ, որոնք այժմ իսպառ քայքայված են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 357

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ Ս. ՀԱԿՈՒ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում, լեռնալանջին:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ XVI—XVII դդ.: — Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XVII դ. մի քանի խաչքարեր:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է մատուռի ծածկի մի մասը, որմերի վերին շարքերը:

N 358

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ Ս. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ՄՍՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ ս. Հակոբ մատուռից 400 մ հարավ-արևմուտք, գերեզմանատան մոտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ նկատվում են շինության և պարսպի հետքեր, տապանաքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 359

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 460—470: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 320—325: — Վիճակը՝ XVII—XVIII դդ. տապանաքարերը մեծամասամբ տեղահան են արված:

N 360

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. III—II հազ.: — Տեղը՝ Ազնաբերդից 4—5 կմ հյուսիս, բնականից անմատչելի լեռան վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ անմշակ և կիսամշակ քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. IX—X դդ.: — Միջնաբերդ՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակներ՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա, պարիսպների մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 361

ԱԶՆԱԲԵՐԴԻ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ բրոնզեդար: — Տեղը՝ Ազնվաբերդից 2—3 կմ հարավ-արևմուտք:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ:— Վիճակը՝ դամբարանների մի մասի վրայի շարված քարերը

տեղահան են արված կամ թաղված են հողի տակ: 1970-ական թվականներին այդտեղից հայտնաբերվել են բրոնզեդարյան հնագիտական իրեր:

N 362

ԳԱՐՄԳՈՒՇ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ազնաբերդ գյուղից 4,5—5 կմ հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Գյուղը XIX դ. սկզբներից լքվել ու անմարդաբնակ է, ավերակներում նկատվում են ս. Աստվածածին եկեղեցու և գերեզմանատան հետքերը:

N 363

ԳԱՐՄԳՈՒՇԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIV—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, լեռնալանջի փեշին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 55: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 17:—

Վիճակը՝ տապանաքարերը մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ, նկատելի արձանագրությունները քայքայված են:

N 364

ՀԱԶԻՎԱՐԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու XIX դ. վերանորոգման նպաստավորողներ Հաջիվարի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ քառամույթ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ 1877 թ.: — Մուտքը՝ հարավային, հյուսիսային և արևմտյան ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում և մուտքերի մոտ եղած արձանագրությունները այժմ տեղում չեն:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ձարդաքանդակներ՝ չունի: Շրջակայքում՝ եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև կառուցված է երկհարկանի զանգակատունը: Եկեղեցապատկան շինությունները և դպրոցի շենքի մեծ մասը այժմ ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն, տեղ-տեղ ունի ճաքեր:

N 365

ՀԱԶԻՎԱՐԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ 1877 թ.: — Տեղը՝ եկեղեցու մուտքի առջև:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Հաջիվարի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ երկու զույգ մույթերով, երկհարկանի: — Շինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝

անհայտ:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Արձանագրություններ՝ չունի:—
Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 366

ՀԱԶԻՎԱՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 110: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 38: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասի արձանագրությունները եղծված են:

N 367

ՏԱՄԲԱՏԻ (ԹՄԲՈՒԼԻ) Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ ան-

հայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XIXդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է զանգակատունը: Դպրոցի և այլ եկեղեցապատկան շինությունները ավերված են:— Վիճակը՝ կիսակործան: Մի քանի տարի առաջ հիմնահատակ կերպով հողին է հավասարեցվել եկեղեցու արևմտյան, հյուսիսային և հարավային պատերը:

N 368

ՏԱՄԲԱՏԻ (ԹՄԲՈՒԼԻ) Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIX դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին: — Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Տամբատի բնակչություն:— Հորինվածքը՝ երկու զույգ մույթերով, երկհարկանի:— Շինանյութը՝ աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ չի ունեցել: Մույթերը՝ քառակուսի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է ծածկը:

ՇԱՐՈՒՐ ԳԱՎԱՌ

Հին Հայաստանի այս գավառը վարչականորեն մտել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի կազմում և համարվում էր նրա 20-րդ գավառը: Շարուրը մինչև V դարը եղել է Հայոց արքունի կալված-գավառը: Արաբական տիրապետությունից ազատագրելուց հետո հայոց Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորը Շարուրն ընծայել է Սյունյաց իշխաններին: Թաթար—մոնղոլական, իսկ այնուհետև թուրքմենական ցեղերի ասպատակումներից հետո Շարուրը որպես նախիջևանյան խանության գավառ, պարսկական տիրապետության ժամանակ գտնվել է նրա իշխանության ներքո: 1828 թ. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո Շարուրը Նախիջևանի մյուս գավառների հետ մտել է Ռուսաստանի

կողմից կազմված Հայկական մարզի, ապա՝ 1849 թ. Երևանի նահանգի մեջ, իսկ 1875 թ. Վայոց ձորի հետ միասին կազմել է Շարուր—Դարալագյազի գավառը, որը փաստորեն պահպանվեց մինչև 1918 թ.: Նախիջևանի խորհրդայնացումից և 1924 թ. այն որպես ավտոնոմ հանրապետություն կազմավորվելուց հետո՝ մինչև 1930 թ., պատմական գավառի տարածքը 1316 կմ² մակերեսով կոչվել է Շարուրի շրջան, 1930—1966 թթ.՝ Նորաշենի շրջան, իսկ 1966 թ. այն վերանվանվել է Իլիչի շրջան:

Ըստ աշխարհագրական դիրքի Շարուր գավառը տարածված է պատմական Արփանեալ (այժմ Արփա) գետի ստորին հոսանքում, Շարուրի դաշտում: Գավառի տարածքն ու բնակատեղերն արևմուտքից եզերվում են Արաքս գետով, արևելքից գավառը սահմանակից է Վայոց ձորին, հարավ—արևելքից՝ Նախճավան, իսկ հյուսիսից Ոստան գավառներին: Արաքս գետից մինչև մոտակա լեռնալանջերը 14–15 կմ լայնությամբ և ավելի քան 30–32 կմ երկարությամբ ձգվող բարեբեր Շարուրի դաշտն իր հերթին բաղկացած է երկու մասից՝ դեպի հյուսիս տարածված Սանդրուքի (Սադարակի) և հարավային մասում փոված բուն Շարուրի դաշտերից: Սանդրուքից դեպի արևելք տարածվող Շարուրի դաշտի Աղմաղանի լեռնաշղթայի Վելի լեռ և Գայլի Դոներ (կամ Դահնա) երկգագաթ ճյուղավորումներով բաժանվում է Արարատյան դաշտից: Շարուրի դաշտը փոքրիկ բլուրների առկայության հետևանքով բաժանվում է նաև երեք դարավանդների, որոնցից ստորինը՝ Արաքսամերձ տարածքը, որը ծովի մակարդակից ունի 780—800 մ բարձրության, հարթ է, բերքատու և փաստորեն կազմում է Արարատյան դաշտի շարունակությունը:

Հնուց ի վեր Շարուր գավառում բարձր բերքատվությամբ աճում են ցորեն ու բամբակ, խաղող ու սեխ, ձմերուկ, բազմատեսակ մրգատու ծառեր և այլն: Արփա գետի բնական թեքության հնարավորություններն օգտագործվելով, դեռևս հին ժամանակներից սկսած մի շարք ջրանցքներով ոռոգվել են Շարուրի դաշտի հողատարածությունները: Այժմ ևս այդ տարածքի գյուղատնտեսական հողատարածությունների ավելի քան 65%—ը (շուրջ 60 հազար հեկտար) ոռոգվում են Արփայի ջրերով: Պատմական գավառի գյուղերում ոռոգման, ինչպես, և խմելու համար օգտագործել են բազմաթիվ ջրհորերի ջրերը: Չնայած հին ջրհորների մեծ մասը ժամանակին չմաքրելու և չնորոգելու պատճառով այժմ շարքից դուրս են եկել, այնուամենայնիվ մնացած և գործող ջրհորերի թիվը անցնում է 150-ից:

Պատմական աղբյուրներում Շարուրի մասին հնագույն վկայություններից մեկը Մ. Խորենացու պատմությունն է, որտեղ պատմահայրը մեջ բերելով հին հայկական վիպասանության նմուշներից մեկը նշել է. «[Արտավազը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմնվելու ժամանակ, մի փոքրիկ տեղ չգտնելով ապարանքի համար՝ անցավ, ասում են, գնաց և Մարաց մեջ շինեց Մարակերտը], որը գտնվում է Շարուր կոչված դաշտում»¹: Այնուհետև պատմիչ Արծրունի², իսկ հետագայում Ստ. Օրբելյանը³ և այլ աղբյուրներ X—XIII դարերի անցքերի մասին խոսելիս մի քանի անգամ հիշատակում են Շարուր գավառում և դաշտում կատարված մի քանի դեպքերի մասին: XIII դարում Վարդան պատմիչն այն անվանել է նաև քաղաք⁴: Գ. Ղափանցյանի ստուգաբանությամբ Շարուր տեղանունը, առանց տարակուսանքների ծագել է Շարա (sar(a) էթնիկական անունից⁵, ուր բնակվել

1. Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Եր., 1968, 119:
2. «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ պատմութիւն տանն Արծրունեաց», ի լոյս էած Ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 247, 300,
3. Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 171, 312:
- 4 «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակութիւն Հայկ Պերպերեանի, Բարիզ, 1960, էջ 14:
5. Г. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ер. 1940, с. 62:

են Շարայի գարմերը⁶, որոնք, անտարակույս, հայ ժողովրդի հնագույն ցեղախմբերից մեկն են եղել:

Շարուր գավառի հարթավայրերում, Արփա գետի հոսանքն ի վեր և լեռնաշղթաների փեշերին ու բարձունքներում հիմնված հայոց հնամենի բերդաքաղաքներն ու բնակավայրերը, ինչպես նաև նրանց հուշարձանները դարերի ընթացքում հիմնահատակ կերպով մի քանի անգամ ավերվել են, իսկ նրա բնակչությունը բազմաթիվ անգամներ հրի ու սրի մատնվելով աստիճանաբար տեղահան է արվել իր հայրենի երկրից և ցրվել տարբեր կողմեր: Գավառի վաղ շրջանի աչքի ընկնող ամրություններ ու բնակավայրեր են եղել արքունի երթուղիների վրա գտնվող Արբա, Թագավորանիստ (Շահթախտ) և այլ բերդաքաղաքները: Միջնադարում գավառի վարչամշակութային օջախներ են համարվել Մանդրուք, Անի, Քեշիսա, Վերին կամ Հին Նորաշեն, Հին Դաշարիս, Չանախչի, Ալաքլու, Քեշդագ, Վարմազիար, Բարչի և այլ ավաններն ու գյուղերը, որոնցից յուրաքանչյուրում մինչև XX դարի 15-ական թվականները բնակվում էին 50—150 տուն հայ բնակչություն: Շարուրի պատմաճարտարապետական հուշարձանների գերակշռող մասը ավերվել է մինչև XIX դ. վերջերը, իսկ մնացած կանգուն և կիսախաթար, ավերակ հուշարձաններն էլ աստիճանաբար ավերվել են մինչև 1950-ական թվականները:

N 369

ՎԵՐԻՆ ԿԱՄ ՈՒԼՅԱ—ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1856 թ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում, անմիջապես Արբա բերդի լեռան ստորոտում:— Ճարտարապետը՝ Հովհան Սարգսյան Զանգեզուրցի:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ երևանցի ազնվական Ստեփան աղա Գրիգորյան Եղիազարյանց:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Արսիղը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:—

Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, որոնք անհետ կորել են:— Որմանակարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ ան-

---

6. Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պորթլեմների մասին, Եր., 1944, էջ 35,

հայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Երջակայքում՝ եկեղեցին արևմտյան ճակատին կից ունեցել է երկհարկանի և բարձր ինտերյերով ընդարձակ շինության, որն ավերված է:— Վիճակը՝ մինչև հիմքերը ավերակ:

N 370

ՎԵՐԻՆ ԿԱՍ ՈՒԼՅԱ-ՆՈՐԱՇԵՆԻ Ս. ՄԻՆԱՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան մասում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Երջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 371

ՎԵՐԻՆ ԿԱՍ ՈՒԼՅԱ-ՆՈՐԱՇԵՆԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևելյան կողմում, Արբա բերդ բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում, լեռան փեշին:— Տապանաքարերի թիվը՝ 200: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 21: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված կամ շուռ տված են:

N 372

ԱՐԲԱ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակ:— Տեղը՝ Ուլյա-Նորաշենի մոտ, անմիջապես Արփա գետի աջ ափին, լեռան վրա:— Շինանյութը՝ անմշակ, կիսամշակ և սրբատաշ քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. ա. VIII դ., վաղ միջնադար:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է լեռնագագաթի բարձունքում:— Պարիսպները՝ քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարիսպների մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ, որի հետքերի մի մասը ժամանակակից տեխնիկայի միջոցով աղավաղվել է:

N 373

ՄԱՆՈՒԶԱՆ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II հազարամյակ։— Տեղը՝ գտնվում է Արբա բերդից 8—8,5 կմ ձորն ի վեր, դեպի Արենի գյուղը։— Շինանյութը՝ անմշակ և կիսամշակ քար։— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. ա. IX—VIII դ.։ — Միջնաբերդը՝ գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ վայրում։— Պարիսպները՝ քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ։— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարիսպների մերձակայքում և այլ մասերում։— Վիճակը՝ ավերակ։

N 374

ԿԱՄՈՒՐՁ ԱՐՓԱՑԻ ՎՐԱ

Ժամանակը՝ XIV—XV դդ.։ — Տեղը՝ Նորաշեն-Արենի գծամասի միջին հատվածում։— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ։— Հորինվածքը՝ եռաթռիչք։— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.։ — Արձանագրություններ՝ անհայտ։— Վիճակը՝ ավերակ։

N 375

ՔԱՐԱՎԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.։ — Տեղը՝ Նորաշեն-Արենի գծամասի միջին հատվածում գտնվող կամրջից մոտ 2—2,5 կմ դեպի Արենի։— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ։— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ։— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.։— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում։— Արձանագրություններ՝ անհայտ։— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ։— Շրջակայքում՝ նկատվում են կից եղած շինությունների ավերակների հետքերը։— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված։

N 376

ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ։— Տեղը՝ Նորաշեն-Արենի գծամասի վերին հատվածում, Արփա գետից 3—4 կմ հարավ-արևելք, լեռների գրկում։— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 90 բնակելի և այլ շինություններ, նկատվում է հայոց գերեզմանատան հետքերը։— Վիճակը՝ քայքայված։

N 377

ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— Տեղը՝ Արփա գետի ձախ կողմում, Արբա բերդից 2,5—3 կմ հյուսիս, բարձր լեռնագագաթի վրա։— Շինանյութը՝ կիսամշակ և ձեղքված քար։— Վերակառուցումներ՝ անհայտ։ Միջնաբերդը՝ անհայտ։— Պարիսպները՝

քարաշեն, մի քանի շարքերով:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են բարձունքի վրա և նրա շուրջը:— Վիճակը՝ քայքայված:

N 378

ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Արփա գետի ձախ

կողմում, Արբա բերդից 2—2,5 կմ հյուսիս:— Բնույթը՝ թմբաձև դամբարաններ:— Վիճակը՝ դամբարանաթմբերի քարերի մեծ մասը տեղահան են արված: Մասնակիորեն կատարված տեղումների ժամանակ 1970-ական թվականներին այդտեղից հայտնաբերվել են մ. թ. ա. II—I հազարամյակներին վերաբերվող հնագիտական նյութեր:

N 379

ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. I հազարամյակ:— Տեղը՝ Քարքի գյուղի մոտ, բարձրագագաթ լեռան վրա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ անհայտ:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ տեղում:— Պարիսպները՝ մի քանի շարքերով, քարաշեն:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարսպամերձ գոտիներում:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 380

ՀԻՆ ԿԱՄ ԱՎԵՐԱԿ ԴԱՇԱՐԽԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ այժմյան Նոր Դաշարիս գյուղից հյուսիս-արևելք:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ: Շրջակայքում՝ նկատվում են եկեղեցապատկան ավերված շինության հիմնաշարի հետքեր:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Ավերակների է վերածվել դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսերին:

N 381

ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ շրջանի այժմյան Դիզա գյուղից հյուսիս, Երևան—Նախիջևան մայրուղու ձախ կողմում, Արփա գետից հարավ-արևելք:— Շինանյութը՝ անմշակ և ճեղքված քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. ա. IX—VIII դդ.: — Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ:—

Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի տարբեր մասերում, պարիսպների մոտ: Վիճակը՝ ավերակ:

N 382

ԿԱՐԱԲԱՂԱՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴՆՇ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան:— Տեղը՝ գյուղից հյուսիս, դեպի Ազնաբերդ գյուղը:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ, առաջին անգամ 1960 թ., իսկ այնուհետև 1970 թ. այդտեղից հայտնաբերվել են բրոնզեդարյան հնագիտական իրեր, որոնք պահպանվում են Նախիջևանի մարզային թանգարանում:— Վիճակը՝ դամբարանաբլուրների վրա շարված քարերի մի մասը տեղահան են արված կամ թաղված են հողի մեջ:

N 383

ԿԱՐԱԲԱՂԱՐԻ ԲԵՐԴԻԿ ՀՆԱՎԱՅՐ-ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան քաղաքատեղի, որը հիմնվել է մ. թ. ա. II—I հազարամյակներում այդտեղ եղած բնակատեղի ավերակների վրա:— Տեղը՝ այժմյան գյուղից հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկում է ավելի քան 40 հեկտար տարածություն, ուր տեսանելի են բազմաբնույթ շինությունների հետքեր:— Վիճակը՝ XX դ. սկզբներից սկսած այդ հնավայրի ավերակները Կարաբաղլար գյուղի բնակչությունը մասսայաբար օգտագործել են որպես շինանյութ: Վերջին տասնամյակներում ժամանակակից տեխնիկայի միջոցով հողին են հավասարեցվել բազմաթիվ շինություններ:

N 384

ԿԱՐԱԲԱՂԱՐԻ ԽԱՉԱԹԻՆ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Բերդիկ հնավայր, քաղաքատեղից հյուսիս-արևելք:— Շինանյութը՝ անձակ և կիսամշակ քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ.ա. IX—VIII դդ. և հետագա շրջաններում:— Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերակներ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի տարբեր մասերում, պարիսպների մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 385

ԳԱՐԱՍՈՒ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ Գյումուշլու ավանի մոտ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և ճեղքված քար:— Բ՝ անհայտ:— Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գրավում են մոտ 5 հեկտար տարածք, որոնց մեծ մասը արդեն հարթեցվել է: Լեռնագագաթի հարմարավետ տեղերում կան մի քանի արհեստական ջրամբարներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 386

ՇԱՀԹԱԽՏ—ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍՏ ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— Տեղը՝ այժմյան Շահթախտ գյուղի մոտ։— Բնույթը՝ բազմաշերտ բնակատեղի, ուր 1934—36 թթ. տեղումներ է կատարել հնագետ ու ազագրագետ Ա. Ալեքսանդրովը։ Հայտնաբերված հնագիտական իրերի ու խեցեղենի մի մասը պահպանվում է Նախիջևանի մարզային թանգարանում։— Վիճակը՝ հնավայրի տարածքից բնակչությունը մեծ քանակությամբ հող է տեղափոխել։

N 387

ՇԱՀԹԱԽՏԻ—ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍՏԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— Տեղը՝ համանուն հնավայրի մոտ, բարձունքի վրա, Կվրաղի սարահարթի հարավային եզրին։— Շինանյութը՝ կիսամշակ և մշակված քար։— Վերակառուցումներ՝ անհայտ։— Միջնաբերդը՝ գտնվում է բարձունքի իշխող վայրում։— Պարիսպները՝ քարաշեն, մի քանի շարքերով, ավերված։— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են բարձունքի վրա և փեշերին։— Վիճակը՝ քայքայված, ավերակները և նստվածքը շրջակա բնակչությունը օգտագործել է որպես շինանյութ։ Ա. Վրույրը 1912 թ. Ն. Մառին հասցեագրած իր նամակներից մեկում նշել է, որ այդ բերդի ավերակներում եղել է սեպագիր արձանագրություններով քարեր։

N 388

ՇԱՀԹԱԽՏ-ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍՏ ԲԵՐԴԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակ։— Տեղը՝ համանուն բերդի հարավային և արևմտյան մասերում։— Բնույթը՝ կրովեխային։— Վիճակը՝ դամբարանաբլուրների մեծ մասը այժմ վեր են ածվել այգիների և տների։ 1971 թ. այդտեղ բացվել են մի քանի դամբարաններ, որոնք սովել են հարուստ հնագիտական նյութ։

N 389

ՇՈՐԹԱՓԱ ՀՆԱՎԱՅՐ-ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— Տեղը՝ այժմյան Իբադուլլա գյուղի մոտ։— Բնույթը՝ բազմաշերտ բնակատեղի։ 1930-ական թվականներին այդտեղ կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են մի շարք հնագիտական նյութեր։— Վիճակը՝ քայքայված, որի տարածքի մի մասը արդեն վեր են ածվել դաշտերի։

N 390

ՇՈՐԹԱՓԱ ՀՆԱՎԱՅՐ-ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ։— Տեղը՝ հնավայրից հյուսիս-արևելք։— Բնույթը՝ զանազան չափերի թմբաձև դամբարաններ։— Վիճակը՝ դամբարանաթմբերի վրա շարված քարերի մի մասը արդեն թաղված են հողի մեջ կամ տեղահան են արվել։

N 391

ԱՆԻ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ այժմյան Սադարակից հյուսիսարևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 50—55 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 392

ՔԵՇԽԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ այժմյան Չանախչի գյուղից հյուսիսարևմուտք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակներ, քայքայված:

N 393

ՔԵՇԽԱԻ ԿԱՍ ՔԵՇԻՇ-ՎԵՐԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XVI—XVIII դդ.: — Տեղը՝ Քեշիշ-Վերան վայրում: — Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ: — Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ: Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ: Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ քայքայված:

Լրացուցիչ տեղեկություններ

Աղբյուր՝ Արգամ Այվազյան — Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ)

Երևան, «Հայաստան» 1986թ.

Տրամադրել է՝ Միքայել Յալանուզյան

ՃԱՀՈՒԿ ԳԱՎԱՌ

Ճահուկ գավառը, որը միջնադարյան Սյունիքի 14-րդ գավառն էր համարվում, պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է դեռևս Սեբեոսի, Ա. Շիրակացու, Ստ. Օրբելյանի, Ա. Դավրիժեցու և հետագա դարերի այլ պատմիչների պատմություններում: Այս գավառի պատմական տարածքը ընդգրկում է այժմյան Շահբուզի շրջանը ամբողջապես և Նախիջևանի շրջանի մի մասը, որը միջնադարում (XII—XVII դարերում) փաստորեն հեռու էր բանուկ առևտրական ճանապարհներից: Միակ գլխավոր երթուղին, որը նպաստավոր նշանակություն է ունեցել, դա Նախիջևան—Սյունիք մայրուղին է եղել:

Ճահուկ գավառը I—IV դդ. գտնվում էր Արշակունիների թագավորության ներքո, իսկ հետագայում՝ X դարից, այն վարչականորեն մտնում է Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատի

տիրապետության տակ, որի մասին Սյունաց պատմիչ Ստ. Օրբեյանը նշում է. «Մմբատը վերցրեց ամբողջ Վայոց Ձորը և Շահապոնքը, որը Ճահուկն գավառն է»¹: Այնուհետև XII դ. Ճահուկը որոշ ժամանակով գտնվում է Համտունյաց տոհմի ազատներ Ջուրջ և Խոսրովիկ ազատների իշխանության տակ: Հետագայում Ճահուկը Երնջակ բերդի և Նախիջևանի Քաւասրահ վայրի հետ մեկտեղ, որպէս հայրենական կալվածքի, անցնում է Սյունյաց Օրբեյան իշխան Ելիկումին²: Օրբեյաններից հետո Ճահուկը՝ Շահապոնք մասով, այնուհետև անցնում է Պռոշյան իշխաններին: XVI—XVIII դդ. Ճահուկը գտնվում էր Նախիջևանի խանության կազմում, XIX դ. երկրորդ կեսից՝ Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի մեջ:

Ճահուկը Նախիջևանի մյուս գավառների նման պատմաճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ մի անկյուն է, որոնց մեծ մասը այժմ ավերակ վիճակում է գտնվում: Ճահուկի պատմական բնակավայրերը տեղադրված են հիմնականում լեռների գրկում և գետափնյա հարթություններում: Գավառի համարյա կենտրոնով հոսում է պատմական Նախճավան գետը, որի երկու ափերին, նրան սնող Կուրի, Նորս, Շահապոնք, Սաղուասոնք և այլ վտակների ու ձորերի երկայնքով տեղադրված են Ճահուկի վաղեմի բնակատեղերն ու հուշարձանները: XVI—XVIII դարերում Ճահուկը բաժանված է

-
1. Ստ. Օրբեյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Եր., 1986, էջ 255:
  2. Ստ. Օրբեյան, նշվ, աշխ., էջ 280:

եղել երկու՝ Ճահուկ և Շահապոնիք մասերի, որի Շահապոնիք կամ Շահապոնքը երբեմն հանդես է եկել նաև որպէս առանձին գավառ:

Ճահուկ գավառը Նախիջևանի մյուս բնակատեղիների նման անմաս չի մնացել դժնի ու դաժան օրերի ավերումներից: Այսուհանդերձ գավառի հոգևոր կենտրոններն ու ճարտարապետական հուշարձանները XII—XVIII դարերում, որպէս հայրենական տիրույթի արժեքների, ինամքով վերականգնվել ու նորանոր հուշարձաններ ու բնակավայրեր են հիմնվել Սյունյաց ու Վայոց ձորի իշխանների կողմից կամ էլ նրանց հովանավորությամբ:

N 394

ՎԱՍՍՎԱԿԵՐՏԻ (ՆԱԶԱՐԱԲԱՏԻ) ՀՆԱՎԱՅՐ-ԴԱՍԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ

Ժամանակը՝ բրոնզեդար:— Տեղը՝ գյուղից 700—750 մ հյուսիս:— Բնույթը՝ դամբարանադաշտ:— Վիճակը՝ դամբարանաթմբերի վրա դրված մեծ ու փոքր քարերի մի մասը տեղահան են արված: Տարածքում կատարվել է մասնակի պեղումներ, իսկ մի մասն էլ հարթեցվել է:

N 395

ՎԱՍԱԿԱԿԵՐՏԻ (ՆԱԶԱՐԱԲԱՏԻ) ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 73: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 31: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել կամ շուռ են տված:

N 396

ՃԱՀՈՒԿԻ (ԶԱՀՐԻԻ) Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XIX դդ.: — Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ աղյուսաշեն, ութանիստ: Արձանագրություններ՝ հարավային և արևմտյան ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ XVIII—XIX դդ., հատվածներով:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում եկեղեցին ունեցել է շինություններ, որոնք այժմ քայքայված են:— Վիճակը՝ կանգուն, որմերում ունի ճաքեր:

N 397

ՃԱՀՈՒԿԻ Ս. ՇՈՂՈԿԱԹ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ 1325—1330 թթ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ հուշարձանից մնում էր միայն արևելյան ճակատի մի մասը, որը 1982 թ. մարտի վերջերին ավերվել է:

N 398

ՃԱՀՈՒԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևելյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ մինչև 1940-ական թվականները ունեցել է ավելի քան 500—600 տապանաքար, այժմ մնում են 150—155: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 36: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել կամ թաղված են հողի շերտով:

N 399

ՃԱՀՈՒԿ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. XI—IX դդ.: — Տեղը՝ Ճահուկից 6—7 կմ հյուսիս-արևմուտք, հատած բուրգի ձև ունեցող բարձրագագաթ լեռան վրա:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և անմշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. ա. IX—VIII դդ., հետագա շրջաններում:— Միջնաբերդը՝ գտնվում է լեռնագագաթի հարմարավետ վայրում:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդի շուրջը, պարիսպների մոտ և մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 400

ՈՐՂՈՔ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ճահուկ գետի աջ կողմում, Ճահուկ գյուղից 2—2,5 կմ հեռու:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ գյուղատեղիի մեծ մասը հարթեցվել է:

N 401

ՊԱՀԵՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ճահուկ գետի աջ կողմում, Ճահուկից 9 կմ հեռու, այժմյան Փայիզ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 402

ՊԱՀԵՍ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղիից մոտ 1 կմ արևելք, Ճահուկ գետի աջ կողմում, մի բլրի վրա: — Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև: Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է շինություններ և պարիսպ, որոնք այժմ իսպառ քայքայվել են:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Հուշարձանից մնում է միայն որմերի որոշ մասերի շարվածքները:

N 403

ՆՈՐԲԵՐԴ (ԼԻԶԲԻՐԴ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ճահուկ գետի վերին հոսանքում, այժմյան Լիզբիրդ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60—65 բնակելի և այլ

շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Գյուղատեղում նշմարվում են եկեղեցու, ինչպես նաև հայոց գերեզմանատան հետքերը:

N 404

ԲԶՂԱՎՆ, ԲԶՂՈՆ (ԲԶԳՈՎ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ճահուկ գետի վերին հոսանքում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը ավերակ:

N 405

ԹԱՄԱՇԱՂ (ԳԱՐՄԱՉԱԹԱՂ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Ճահուկ գետի աջ կողմում, Բզղոնից մոտ 3 կմ ներքև:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը ավերակ:

N 406

ԽԱԽ (ՎԱՅԽՐ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան գետի ձախ ափին, այժմյան Վայխր գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 100—120 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնված է այժմյան գյուղը, իսկ մնացած մասը վեր է ածվել բամբակի դաշտերի:

N 407

ԽԱԽԻ (ՎԱՅԽՐԻ) ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մոտավորապես մ. թ. ա. XVIII—XV դդ.: — Տեղը՝ գյուղից հյուսիսարևելք, լեռան վրա:— Շինանյութը՝ անմշակ և ճեղքված քար:— Վերակառուցումներ՝ անհայտ:— Միջնաբերդ՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, տեղ-տեղ պարիսպների լայնությունը հասնում է 4,5—5 մ:— Ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթին և պարիսպների մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 408

ԳԱՅԼԱԿԱԼ (ԽԱԼԽԱԼ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան գետի ձախ ափին, այժմյան Խալխալ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 100— 120 բնակավի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնված է այժմյան գյուղը, իսկ մնացած մասը վեր է ածվել բամբակի դաշտերի:

N 409

ԹԱԹԵՐՔ (ԹՐՔԵՇ) ԳՑՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան—Սիսիան մայրուղու ձախ կողմում, ճանապարհից մոտ 5—5,5 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք, այժմյան Թրքեշ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 70—75 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Գյուղատեղում քայքայված վիճակով նկատվում է եկեղեցու հետքեր:

N 410

ԹԱԹԵՐՔԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան ամրոց:— Տեղը՝ գյուղատեղից 4—5 կմ հյուսիս-արևմուտք, բարձր լեռնագագաթի վրա:— Շինանյութը՝ անմշակ և ճեղքված քար:— Վերակառուցումներ՝ անհայտ:— Միջնաբերդը՝ չունի:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Ավերակները՝ գտնվում են պարիսպների մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 411

ԾԱՎԱԼՔ ԳՑՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան գետի ձախ ափին, Սաղուասոնք գետակը Նախիջևան գետին միախառնվելու տեղում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 45—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 412

ՍԱՂՈՒԱՍՈՆՔ (ՍԱԼԱՍՈՒՋ) ԳՑՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան—Սիսիան մայրուղու ձախ կողմում, այժմյան Սալասուզ գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Գյուղատեղի ավերակների մի մասի վրա հիմնվել է այժմյան գյուղը:

N 413

ՍԱՂՈՒԱՍՈՆՔԻ ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XVIII—XIX դդ.: — Տեղը՝ Սաղուասոնք գյուղի մոտ, համանուն վտակի վրա:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միաթոփչ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ կարմիր տուֆ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 414

ՁԱՂԱ (ԵՆԻՔՅԱՆԴ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նախիջևան— Միսիան մայրուղու աջ կողմում, Սալասուզ գյուղից 4—5 կմ արևելք, անմիջապես Նախիջևան գետի աջ ափին:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 40—50 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 415

ՀԵԾԱՆԱ (ԳԱՐԱԲՈՅԱ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Սադուասոնք վտակի ամենավերին մասում, Վայքի լեռնաշղթայի տակ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 416

ՇԱՄԵՆ ԿԱՍ ՇԱՂԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Հեճանայից մոտ 3 կմ ներքև, այժմյան Շադա գյուղի մոտ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 60—65 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, նկատվում են հայոց գերեզմանատան և եկեղեցու ավերակների հետքերը:

N 417

ՇԱՄԵՆԻ ԿԱՍ ՇԱՂԱՆԻ Ս. ԽԱԶ ԿԱՍ ՔԱՄՈՒ ԽԱԶ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.: — Տեղը՝ Շադա գյուղից 2—2,5 կմ ներքև, ձորի մեջ, լեռնալանջի հարթ վայրում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու XIX դ. վերանորոգման մեկենաս օծովեցի Համբարձում Փիրղալով:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XV դ., XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ հյուսիսային և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին հյուսիսային և արևմտյան կողմերում ունեցել է 5—6 վանքապատկան շինություններ, պարիսպ, գերեզմանատուն, որոնք այժմ մինչև հիմքերը քայքայված են:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու ամբողջ ծածկը, որմերի վերին շարվածքները:

N 418

ՕԾՈՓԻ ԿԱՍ ԱԾՈՓԻ (ԲԱՂԱՍԼՈՒԻ) Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ այժմյան Բաղավլու գյուղից 600—700 մ արևելք, բարձրադիր լեռնաբլուրի լանջին:— Ճարտարապետը՝ եկեղեցու XVII դ. վերանորոգման

վարպետ Տիկեցի Մալխասի որդի Մարքարե:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու XVII դ. վերանորոգման մեկենասներ Հովհանես Եպիսկոպոս, մեկ տասնյակից ավելի Մարտիրոս գյուղի Պռոշյան տոհմի շառավիղներ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ գմբեթակիր բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ և բաց նարնջագույն քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII—XVIII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ քառակուսի:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Գմբեթը՝ քարաշեն, շրջանաձև:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, արևմտյան, հարավային ճակատներում, գմբեթի վրա:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ հարավային ճակատում, ինտերյերում:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև եղել է գավիթը, հարավային և արևմտյան կողմերում գտնվել են վանական համալիրի մոտ 8—9 շինությունները, որոնք այժմ մինչև հիմքերը ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է գմբեթի ծածկը, թափված են որմերի վերին շարվածքների երեսապատող քարերը, հարավային ծածկի մի մասը:

N 419

ՕԾՈՓԻ ԿԱՍ ԱԾՈՓԻ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ վանքի հարավային կողմում: Տապանաքարերի թիվը՝ 140: Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի, օրորոցաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 26: — Վիճակը՝ խաչքարերը և տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, տապալված ու կոտրատված են: Արձանագրությունները քայքայված են ու մամռապատ:

N 420

ՕԾՈՓԻ ԿԱՍ ԱԾՈՓԻ ԺԱՍ

Ժամանակը՝ 1195 թ.— Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVI—XVIII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին արևմտյան ճակատի առջև ունեցել է գավիթ, որն այժմ ավերված է:— Վիճակը՝ կանգուն, XVIII դ. եկեղեցու վերանորոգման ժամանակ թաղակապ ծածկը փոխարինված է փայտով:

N 421

ՕԾՈՓԻ ԿԱՍ ԱԾՈՓԻ ԺԱՍԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XVIII դդ.: — Տեղը՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև, բակում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 22: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը:— 4: — Վիճակը՝ այժմ տապանաքարերը տեղահան

են արված, որոնց մի մասը արդեն անհայտացել է, իսկ մնացած մասն էլ իրար գլխի հավաքված ձևով գտնվում են եկեղեցու հարավ-արևմտյան կողմի թեքադիր լանջին:

N 422

ՕԾՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ ԺԱՄԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ԽՈՒՄԲ (6 ՀԱՏ)

Ժամանակը՝ XIII դ.: — Տեղը՝ եկեղեցուց 50—60 մ հյուսիս-արևելք, լեռնալանջին:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բաց նարնջագույն քար:— Արձանագրություններ՝ խաչքարերի ճակատներին:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ կանգնեցվել են որպես տապանաքարեր: — Զարդաքանդակներ՝ բուսական, երկրաչափական:— Վիճակը՝ խաչքարերի ստորին մասերը քայքայված են, երկու խաչքարը կոտրատված են մի քանի մասերի: Արձանագրությունները տեղ-տեղ կամ ամբողջովին հողմահարված ու քայքայված են:

N 423

ՕԾՈՓԻ ԿԱՄ ԱԾՈՓԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 700—730: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, օրորոցաձև, քառանկյունի, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 240—245: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերի արձանագրությունների մի մասը քայքայված է, խաչքարերն ու խոյաքանդկները տապալված են գետնին կամ 2—3 մասի են բաժանված:

N 424

ՇԱՀԱՊՈՆՔ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ VI դ.: — Տեղը՝ համանուն ձորում, պատմական Շահապունիք գյուղի մոտ, լեռնաշղթայի բրգաձև և անմատչելի քարաժայռի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Շահապ, Սյունաց իշխաններ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերակառուցումներ՝ IX—X դդ., XVI—XVII դդ.: — Միջնաբերդը՝ գտնվում է հարմարավետ և անմատչելի բարձունքի վրա:— Պարիսպներ՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են միջնաբերդում և լեռնաշղթայի հարավ-արևելյան կողմում:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 425

ՇԱՀԱՊՈՆՔ ԲԵՐԴԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIII դ.: — Տեղը՝ միջնաբերդի լեռան տակ, աղբյուրի մոտ: Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ լեռնային քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չուն:— Արձանագրություններ՝ ունեցել է ինտերյերում: — Շրջակայքում՝ կան XIV—XV դդ. մի քանի խաչքարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 426

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ։ Տեղը՝ Շահապոնք բերդի, այժմյան Քյանդ Շահբուզ (Գյուղ Շահբուզ) գյուղի մոտ, վտակի ձախ ափին։— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 110—120 բնակելի և այլ շինություններ։— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված։

N 427

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.։ — Տեղը՝ գյուղատեղի արևելյան թաղամասում։— Ճարտարապետը՝ անհայտ։— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ։— Հորինվածքը՝ անհայտ։— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ անհայտ։— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում։— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև։— Մույթերը՝ անհայտ։— Ավանդատները՝ մեկ զույգ։— Գմբեթը՝ անհայտ։— Արձանագրություններ՝ անհայտ։ Որմնանկարներ՝ անհայտ։— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ։— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ։— Շրջակայքում՝ նկատվում են վանական շինությունների հիմքերի ավերակները։— Վիճակը՝ մինչև հիմքերը քայքայված։

N 428

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XVIII դդ.։ — Տեղը՝ գյուղատեղիից արևելք, լեռնալանջի թեքադիր վայրում։— Տապանաքարերի թիվը՝ 300։ — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, խոյաձև, քառանկյունի։— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ չունի։— Վիճակը՝ այս գերեզմանատան տապանաքարերը XIX դ. վերջերից սկսած տեղահան են արվել, իսկ մնացած մասն էլ կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, արձանագրությունները քայքայված են ու եղծված։

N 429

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔԻ Ս. ՄԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ։— Տեղը՝ Շահապոնիք գյուղատեղիից 1—5 կմ հյուսիս-արևմուտք, այգիների մեջ։— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ։— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար։— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.։ — Մուտքը՝ արևմուտքից։— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն։— Ավանդատներ՝ չունի։— Արձանագրություններ՝ անհայտ։— Զարդաքանդակներ՝ չունի։— Շրջակայքում՝ կան XVII դ. մի քանի փոքրիկ խաչքարեր։— Վիճակը՝ ավերակ։

N 430

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ։— Տեղը՝ Շահապոնիք գյուղատեղիից 2,5—3 կմ արևմուտք, դեպի Նախիջևան իջնող ճանապարհի աջ կողմում։— Հորին-

վածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:—
Վերանորոգումներ՝ XVIII—XVIII դդ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:—
Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:—
Շրջակայքում՝ կան XVII դ. 2—3 խաչքարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 431

ՔՅՈՒՔԻ (ՔՅՈՒԼՈՒՄԻ) Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևմտյան մասում, գյուղ մտնող
ճանապարհի աջ կողմում: — Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝
անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա: Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ
և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1657 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային
ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ
գույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի: —
Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝
եկեղեցին ունեցել է շինություն, որն ավերվել է:— Վիճակը՝ կանգուն, ունի որոշ
խարխվածություն և ճաքեր:

N 432

ԱՇՔԵԱՆ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. XI—IX դդ.: — Տեղը՝ Քյոլքից 4—5 կմ հարավ— արևելք, լեռնագագաթի
հարթ և բավականին ընդարձակ վայրում:— Շինանյութը՝ անմշակ և կիսամշակ լեռնային
քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. VIII—IX դդ.: — Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝
քարաշեն, քայքայված:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա,
պարսպաշարքերի մոտ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 433

ԱԳԱՐԱԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Քյոլքից 1,5—2 կմ հյուսիս-արևելք,
Շահապունիք գետակի աջ կողմում:— Տարածքը՝ տնդգրկել է շուրջ 100—120 բնակելի և այլ
շինություններ:— Վիճակը՝ 1825 թ. հետո լքվել ու փլատակների է վերածվել:

N 434

ԱԳԱՐԱԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հարավային մասում, ճանապարհի ձախ
կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 200—220: — Տապա-
նաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի
թիվը՝ 13: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արվել կամ կոտրատվել են,

խաչքարերը տապալված են գետնին: Եղած արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

N 435

ԱԳԱՐԱԿԻ Ս. ԽԱԶ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղից 500—600 մ հյուսիս-արևմուտք, լեռնալանջի հարթ վայրում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1451 թ. վերանորոգման մեկենաս Շահան Գագիկ, 1600 թ. վերանորոգման մեկենաս տիկին Մարգարիտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ: Վերանորոգումներ՝ 1451 թ., 1600 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է եղել գավիթը, հարավային և հարավ-արևմտյան կողմերում ունի մեկ տասնյակի հասնող վանական համալիրի և պարսպի ավերակներ:— Վիճակը՝ եկեղեցու կիսակործան ավերակները տեսանելի էին մինչև 1978 թ., այժմ փլատակի է վերածվել:

N 436

ԽՈՌՈՒՆԻ ԿԱՍ ԽՈՌՆԻ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Շահապունիք ձորի ամենավերին մասում, պատմական Քրտն (այժմ Քեչիլ) գյուղից 4—5 կմ հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված: Գյուղատեղում նկատվում են հայոց գերեզմանատնից մնացած մի քանի տապանաքարեր և եկեղեցու հիմնաքարերի ավերակները:

N 437

ԽՈՌՈՒՆԻ ԿԱՍ ԽՈՌՆԻ ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղից հյուսիս-արևելք, լեռնագագաթի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ անմշակ և կիսամշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ X—XII դդ.: — Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում է լեռնագագաթի վրա, պարիսպների մերձակայքում: Վիճակը՝ ավերակ:

N 438

ԲԱԲՈՆՔԻ ԿԱՍ ԲԱԲՈՒՆՔԻ (ԿԱՐԱԲԱԲՅԻ) ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XI—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղից 700—800 մ արևելք, Նորս բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 112: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 31: — Վիճակը՝

հին տապանաքարերը և խաչքարերը տապալված են գետնին, արձանագրությունները տեղ-տեղ կամ էլ ամբողջովին եղծված ու քայքայված են:

N 439

ԱՂՈՒԻ (ՄԱՀՄՈՒԴԱՎԱՑԻ) ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII-XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևմտյան կողմում, Նորս գետակի ձախ ափին գտնվող ծիրանիների այգում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 37: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ անհայտ:— Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը, տեղահան են արված, իսկ մնացածներն էլ թաղված են հողի մեջ:

N 440

ԱՂՈՒԻ «ԶԵՉԻ ՔԱՐ» ՍՐԲԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի արևմտյան մասում, անմիջապես գյուղ մտնող ճանապարհի ձախ կողմում:— Հորինվածքը՝ երկու մեծ ժայռաբեկորներ են, որոնք հնուց ի վեր պաշտվում և սրբատեղի են համարվում: Վերջիններիս մոտ ժամանակին եղել մի փոքրիկ մատուռ, որն այժմ ավերված է:

N 441

ԶՈՒՐ ԿԱՍ ՆՈՐԱ-ՄԱԶՐԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Նորս գյուղից 4—5 կմ հյուսիս:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 70—80 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1960 թ. հայերի հեռանալուց հետո վեր է ածվել ավերակների:

N 442

ԶՈՒՐԻ ԿԱՍ ՆՈՐԱ-ՄԱԶՐԱՅԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սր-

բատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգածներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակները՝ անհայտ:— Զարդաքանդակները՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ մինչև հիմքերը ավերակ:

N 443

ԶՈՒՐԻ ԿԱՍՆՈՐԱ-ՄԱԶՐԱՅԻ «ԿԱՊՈՒՅՏ-ԽԱԶ» ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի արևմտյան մասում, գյուղ մտնող ճանապարհի ձախ եզրին:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան մի քանի անգարդ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 444

ԶՈՒՐԻ ԿԱՍՆՈՐԱ-ՄԱԶՐԱՅԻ ԳԵՐԵՁՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 98: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 42: — Վիճակը՝ XVI—XVIII դդ. տապանաքարերի մեծ մասը տեղահան են արված կամ էլ կիսով չափ թաղված են հողի մեջ: Արձանագրությունների մի մասը քայքայված է:

N 445

ՆՈՐՄԻ ԿԱՍՆՈՐԱԳՅՈՒՂԻ Ս. ԳՅՈՒՏ ԿԱՍ ԼԻԱՆՈՍ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ 1251 թ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Պռոշյանների Լիանոս իշխան:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ տեղում եղած շինարարական արձանագրությունը այժմ անհետ կորել է:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ ունեցել է մի քանի վանքապատկան շինություններ, որոնք դեռևս XIX դ. վերջերին ավերվել են:— Վիճակը՝ քայքայված:

N 446

ՆՈՐՄԻ Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի արևմտյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1875 թ. վերանորոգման մեկենաս Նորսի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ, աղյուս:— Վերանորոգումներ՝ 1654 թ., 1875 թ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հյուսիսային ճակատներում:— Աբսիդը՝ յոթանիստ:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում, ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:—

Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցու մուտքերի առջև կան XVII—XVIII դդ. մի քանի տապանաքարեր:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է եկեղեցու հյուսիսային ավանդատունը, հուշարձանի ծածկի մի մասը և որմերում ունի ճաքեր:

N 447

ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ 1251 թ.: — Տեղը՝ Նորսի ս. Երրորդություն եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ սպիտակ մարմարանման քար:— Արձանագրություն՝ խաչքարի ներքևի մասում:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ ի հիշատակ Գիգի և ամուսնու:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական և երկրաչափական:— Վիճակը՝ քայքայված է արձանագրությունը, կոտրված է խաչքարի վերին անկյունային մասերը:

N 448

ՆՈՐՄԻ ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XIX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հարավ-արևելյան թաղամասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 290—300: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր, օրորոցաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 41: — Վիճակը՝ տապանաքարերի մի մասը արդեն թաղված են հողի մեջ, իսկ մի մասն էլ տեղահան են արված կամ կոտրատված են: Խաչքարերը տապալված են գետնին, արձանագրությունների մի մասը եղծված ու քայքայված են:

N 449

ՆՈՐՄԻ ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVIII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 167—170: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի, օրորոցաձև, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 110: — Վիճակը՝ XVIII դ. տապանաքարերը մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ և արձանագրությունների որոշ հատվածները քայքայված:

N 450

ՆՈՐՄԻ ԹՈՒԽ-ՄԱՆՈՒԿ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից: — Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XVI—XVII դդ. խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 451

ՆՈՐՄԻ ՆԱՀԱՏԱԿ ԿԱՍ ԶԻԱՐԱԹ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գտնվում է գյուղի արևմտյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Արտաքին տեսքը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան խաչքարերի բեկորներ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 452

ՆՈՐՄԻ ԾԻՐԱՆԱՆՈՑԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.: — Տեղը՝ գյուղից 600—700 մ հարավ— արևելք, բաց դաշտում:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ բազալտ:— Արձանագրություն՝ խորանի շուրջը:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ ի բարեխոսության:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական և երկրաչափական:— Վիճակը՝ կանգուն, արձանագրությունը տեղ-տեղ և հատվածաբար քայքայված է:

N 453

ՆՈՐՄԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Ժամանակը՝ 1875 թ.: — Տեղը՝ ս. Երրորդություն եկեղեցու մոտ:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ Սարգիս քահանա Սմբատյան, Իսահակ դպիր, Հակոբ, Գաբրիել, Միքայել, Հայրապետ,

Աբրահամ Սմբատյաններ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ, ավազանով: Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Արձանագրություններ՝ շինարարական վիմագիրը այժմ տեղում չկա:— Վիճակը՝ գործող, քանդված է հուշարձանի ամբողջ թաղակապ հորինվածքը:

N 454

ԲԵՐԴԱՏԵՂ-ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ Նորս գյուղից 4—4,5 կմ հարավ-արևելք, բարձրադիր հարթ վայրում:— Տարածքը՝ ընդգրկում է ավելի քան 40—45 հեկտար:— Վիճակը՝ քայքայված, որի շինությունները դեռևս XIX դարում հարթեցվել են և բազմաթիվ քարակույտերի վերածվել:

N 455

ԱՐԻՆՁԻ «ԿՈՒՅՍ ՎԱՌՎԱՌ» ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղից 1 կմ հարավ-արևմուտք, «Գյաղուկ» կոչվող բլուրի մոտ, խաղողի այգու եզրին:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:—

Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:—
Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 456

ԱՐԻՆՁԻ ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XX դդ.:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝
78: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝
58: — Վիճակը՝ XVIII դ. տապանաքարերը կիսով չափ թաղված են հողի մեջ:

N 457

ԱՐԻՆՁԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII—XIX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝
85: — Տապանաքարերի տեսակը՝ քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝
67: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերը թաղված են հողի մեջ:

N 458

ԱՐԻՆՁԻ «ՈՒԽՏԻ ԱՂԽՅՈՒՐ» ՀՆԱՎԱՅՐ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադար:— Տեղը՝ գյուղից 2—2,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, Կուքի
բարձրացող ճանապարհի ձախ կողմում:— Բնույթը՝ բնակակալայր—հնավայր:— Վիճակը՝
հնավայրի մի մասը վեր են ածվել դաշտերի:

N 459

ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ Արինջ գյուղից 4—5,5 կմ դեպի Կուքի, «Կարկարա»
անվանվող վայրում, Կուքի բարձրացող ճանապարհից 350—400 մ հյուսիս, արտի եզրին:—
Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ քար:—
Վերանորոգումներ՝ XIX դ.:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:—
Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ ունեցել է ինչ-որ
շինություն և պարիսպ, որոնք այժմ ավերված են:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 460

ԱԿՈՒԻ ԿԱՍ ՀԻՆ ԱՐԻՆՁ ԳՅՈՒՎԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Արինջից 5—6 կմ հյուսիս-արևելք,
«Տալկանոց» անվանվող դաշտամասում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 4—4,5 հեկտար
տարածություն:— Վիճակը՝ քայքայված, վեր է ածվել արտի: Տարբեր ժամանակներում
այդտեղից հայտնաբերվել են զանազան հնագիտական իրեր:

N 461

ԱԿՈՌԻԻ ԿԱՍ ՀԻՆ ԱՐԻՆՁԻ «ԽԱՉԻ ՔԱՐԻ» ԱՂԲՅՈՒՐԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐ (3 ՀԱՏ)

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղից 1,5—2 կմ հարավ— արևելք, աղբյուրի մոտ:— Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ:— Նյութը՝ որձաքար:— Արձանագրություններ՝ խորանների վերին մասերում:— Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ տապանաքար:— Զարդաքանդակներ՝ բուսական:— Վիճակը՝ գետնին ընկած, արձանագրությունները քայքայված և անընթեռնելի:

N 462

ԿԱՐՄԻՐ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ (XVIII դ. վերջերից պարսկաբնակ) գյուղատեղի:— Տեղը՝ Արինջից 6—6,5 կմ դեպի Կուքի, ճանապարհի երկու կողմերում: Կուքի գետի աջ ափին:— Տարածքը՝ գրավել է մոտ 5 հեկտար տարածություն:— Վիճակը՝ քայքայված, վեր է ածվել արտերի:

N 463

ԿԱՐՄԻՐ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XV—XVI դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղից արևելք, սարալանջի վրա, Կուքի գետի ձախ ափին:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար: Վերանորոգումներ՝ XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի— Շրջակայքում՝ նկատվում են շինության հետքեր, XIII—XIV դդ. բնորոշ խաչքարեր: Հավանաբար այդտեղ եղել է վանք, որից մնացածը այժմյան ավերակ մատուռն է:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 464

ԱՐՄԱՎԱՇԵՆԻ (ՆԵՐՔԻՆ ՌԵՄԵՇԵՆԻ) ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ որձաքար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան հնաոճ մշակումներով քարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 464 ա

ԱՐՄԱՎԱՇԵՆԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ IX—XVI դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 290: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի

թիվը՝ չունի:— Վիճակը՝ խաչքարերի և տապանաքարերի մի մասը տեղահան են արված, իսկ մի մասն էլ թաղված են հողի մեջ:

N 465

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԻ (ՎԵՐԻՆ ՌԵՄԵՇԵՆԻ) ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.: — Տեղը՝ այժմյան գյուղ հարավարևելյան ամսում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի օժանդակ շինություններ, որոնք արդեն քայքայված են:— Վիճակը՝ քայքայված, եկեղեցին ավերակների է վերածվել դեռևս XIX դ. սկզբներին:

N 466

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XV—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղից հյուսիս:— Տապանաքարքարերի թիվը՝ 70—75:— Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ չունի:— Վիճակը՝ տապանաքարերը մեծամասամբ տեղահան են արված, մնացածներն էլ կեսից ավելի թաղված են հողի մեջ:

N 467

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԻ «ԱՆԱՊԱՏ» ԲԵՐԴ

Ժամանակը՝ վաղ միջնադարյան:— Տեղը՝ գյուղից 2—2,5 կմ հյուսիսարևելք, լեռնագագաթի վրա:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ անմշակ և կիսամշակ լեռնային քար:— Վերակառուցումներ՝ XIII—XIV դդ.: — Միջնաբերդը՝ չունի:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթի վրա և նրա շուրջը:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 468

ԿՈՒՔԻԻ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ՀԱԶԱՐԱԲՅՈՒՐԱՑ ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ X—XI դդ.: — Տեղը՝ Կուքիից մոտ 700 մ հյուսիս, լեռնալանջի հարթ վայրում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ վանքի XIII դ. վերանորոգման մեկենաս Պռոշյանների Պապաք իշխան:— Հորինվածքը՝ եռաբսիդ գմբեթավոր, արտաքուստ քառանկյունի, իսկ ներքուստ խաչաձև հատակագծով:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ XIII դ., XV—XVII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդները՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատները՝ երկու զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ լուսամուտների և մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝

եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթը, որից քիչ հյուսիսարևմուտք գտնվում է վանքի գրատունը: Հուշարձանի հյուսիսային, հարավային և արևմտյան կողմերում, պարսպի մեջ վերցված գտնվել են վանական օժանդակ այլ շինությունները, աղբյուրը, որոնք այժմ կիսականգուն կամ իսպառ քայքայված տեսքով են:— Վիճակը՝ ավերակ, քանդված է եկեղեցու և արևելյան ավանդատների ամբողջ ծածկերը, պատերի վերին մասերը:

N 469

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ՀԱԶԱՐԱՔՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳԱՎԻԹ

Ժամանակը՝ XIV դ.: — Տեղը՝ կցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին:

Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը, ինտերյերում:— Վիճակը՝ կիսականգուն, քանդված է ամբողջ ծածկը:

N 470

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ՀԱԶԱՐԱՔՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳՐԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII դ.: — Տեղը՝ եկեղեցու գավթի արևմտյան կողմում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ դահլիճ, կազմված է երկու մասից:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ հարավային ճակատում:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Չարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ հուշարձանի հարավային ճակատի առջև եղել է ինչ-որ շինություն:— Վիճակը՝ կանգուն, քանդված է ծածկի առանձին հատվածները:

N 471

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ՀԱԶԱՐԱՔՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVII դ.: — Տեղը՝ եկեղեցուց 250—300 մ հարավ:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ թաղակապ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ հարավից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Վիճակը՝ գործող, քանդված է հուշարձանի ծածկը:

N 472

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՍ ՀԱԶԱՐԱՔՅՈՒՐԱՅ ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XV դդ.: — Տեղը՝ վանքի արևմտյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 18: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի

թիվը՝ 3: — Վիճակը՝ տապանաքարերը տեղահան են արված, արձանագրությունները քայքայված ու եղծված են:

N 473

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՍ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ X—XII դդ.: — Տեղը՝ ս. Նշան կամ Հագարաբյուրաց վանքից 2—2,5 կմ հյուսիս-արևմուտք:—Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվի-

րատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVI—XVII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է մի քանի շինություններ, որոնք այժմ ավերված են: Կան նաև XVI—XVII դդ. մի քանի խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 474

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ կան XII—XIII դդ. բնորոշ մշակված քարեր և մի քանի հարթ տապանաքարեր:— Վիճակը՝ քայքայված, եկեղեցուց այժմ տեսանելի է միայն արևելյան ճակատի հիմնաշարերը:

N 475

ԿՈՒՔԻՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի կենտրոնական թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ եկեղեցու 1669 թ. վերանորոգման նպաստավորողներ Կուքիի ժողովուրդ:— Հորինվածքը՝ անհայտ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ 1669 թ.: — Մուտքը՝ անհայտ:— Աբսիդը՝ անհայտ:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ անհայտ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում, այժմ տեղահան արված:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Չարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ եկեղեցու ավերակ հիմքերի վրա XX դ. սկզբներին կառուցել են մզկիթ:

N 476

ԽՈՋՐԱՄԻՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ Կուքի գյուղից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևելք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 40—45 բնակելի և այլ

շինություններ:— Վիճակը՝ XVIII կեսերից հետո անմարդաբնակ է և փլատակների է վերածված: Ավերակներում նկատվում են հայոց գերեզմանատան հետքերը:

N 477

ՋԱՐԻՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ (XIX դ. կեսերից մինչև 1971 թ. աղբբեջանաբնակ) գյուղ:— Տեղը՝ Կուքիից 6—7 կմ արևելք, բարձրաբերձ լեռան տակ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ 1971 թ. անմարդաբնակ է և ավերակների է վերածվել:

N 478

ՋԱՐԻՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղի հարավ-արևելյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 240—245: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ չունի:— Վիճակը՝ գերեզմանատան տապանաքարերը ամբողջովին կամ էլ մեծամասամբ թաղված են հողի մեջ:

N 479

ՋԱՐԻՆԻ ԲԵՐՌ

Ժամանակը՝ բրոնզեդարյան:— Տեղը՝ գյուղատեղի հյուսիսային կողմում վեր խոյացող լեռան կատարին:— Շինանյութը՝ անմշակ և ճեղքված քար:— Վերակառուցումներ՝ մ. թ. ա. IX—VI դդ., մ. թ. X—XII դդ.: — Միջնաբերդը՝ անհայտ:— Պարիսպները՝ քարաշեն, ավերակներ:— Համալիրի ավերակները՝ գտնվում են լեռնագագաթին և պարիսպների մերձակայքում:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 480

ԿԺԱՁՈՐԻ ԿԱՍ ԿԺԱԾՈՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում:—

Որմանակարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:—
Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ կանգուն, ծածկում ունի որոշ սալերի թափվածք:

N 481

ԿԺԱԶՈՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ X—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմում: Տապանաքարերի թիվը՝
470—490: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խաչքարեր:— Արձանագիր
տապանաքարերի թիվը՝ 82: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերը մեծամասամբ թաղված են
հողի մեջ: Խաչքարերը տապալված են գետնին:

N 482

ԿԺԱԶՈՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ՄՍԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XII—XIV դդ.: — Տեղը՝ գերեզմանատանը:— Հորինվածքը՝ միանավ, թաղակապ
դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ և սրբատաշ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: —
Մուտքը՝ արևմուտքից: Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:—
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում ունի մի քանի
գեղաքանդակ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 483

ԿԺԱԶՈՐԻ ՀՈՎՎԱՀԱՅՐ ՄՍԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XIII—XIV դդ.: — Տեղը՝ գյուղի արևմտյան կողմում, բլրի վրա:— Հորինվածքը՝
միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII
դ., XIXդ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:—
Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Ջարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ անհայտ:—
Վիճակը՝ կիսականգուն:

N 484

ԿԺԱԶՈՐԻ ՉԱՐՍՈՒ-ԲԱԶԱՐ ԿԱՍ ԴՈՒՔԱՆ-ԲԱԶԱՐ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ խաչի ձոր կոչվող դաշտում:—
Տարածքը՝ ընդգրկել է շուրջ 6—7 հեկտար տարածություն:— Վիճակը՝ քայքայված,
բնակավայրի մեծ մասը վեր է ածվել դաշտերի:

N 485

ԳՈՄԵՐԻ ԿԱՍ ԳՅՈՍՈՒՐԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XII—XIII դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային թաղամասի բարձրադիր վայրում:—
Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝
քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:—
Վերանորոգումներ XVII դ.: —

Մուտքը՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում:— Որմնանկարներ՝ չունի— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքերի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ կանգուն:

N 486

ԳՈՄԵՐԻ «ԿԱՊՈՒՅՏ ԽԱԶ» ՍՐԲԱՎԱՅՐ-ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հյուսիս-արևելյան ձորի մեջ:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կա մի մեծ քար, որն իր վրա ունի խաչաքանդակ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 487

ԳՈՄԵՐԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XIII—XX դդ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 480—500: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի, խոյաձև:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ 100— 105: — Վիճակը՝ հին տապանաքարերը մեծամասամբ կիսով չափ կամ ամբողջովին թաղված են հողի տակ, տեղահան արված:

N 488

ԳՈՄԵՐԻ «ԱՆԱՊԱՏ» ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ անհայտ:— Տեղը՝ գյուղի հարավարևելյան կողմում:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ., XIX դ.: — Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ անհայտ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 489

«ՀԱԶԱՐԱՓՐԿԻՉ» ՎԱՆՔ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.: — Տեղը՝ գտնվում էր Գոմեր գյուղից 4—5 կմ հյուսիսարևմուտք, անմիջապես Շահբուզ—Միսիան մայրուղու աջ կողմում:— Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հո-

րինվածքը՝ երկհարկանի դամբարան-եկեղեցի:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ բազալտ:— Վերանորոգումներ՝ XVII դ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ անհայտ:— Մույթերը՝ անհայտ:— Ավանդատները՝ մեկ զույգ:— Գմբեթը՝ անհայտ:— Արձանագրություններ՝ ինտերյերում եղած վիմագրերը տեղահան են արվել:— Որմնանկարներ՝ անհայտ:— Պատկերաքանդակներ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝

անհայտ:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է վանքապատկան շինություններ, պարիսպ, գերեզմանատուն, որոնք ժամանակի ընթացքում հիմնահատակ ավերվել են:— Վիճակը՝ այս վանական համալիրից մնացած միակ հուշարձանը եկեղեցու առաջին հարկի ավանդատներն էին, որոնք 1978 թ. հետո հիմնահատակ կերպով ավերվել ու ծածկվել են հողի շերտով: Հուշարձանը Շահապունիքի հայության համար մինչև վերջերս էլ նշանավոր սրբավայր էր համարվում:

N 490

«ՀԱԶԱՐԱՓՐԿԻՉ» ՎԱՆՔԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XII—XVII դդ.: — Տեղը՝ գտնվում էր վանքի հյուսիսարևելյան կողմում:— Տապանաքարերի թիվը՝ 26: — Տապանաքարերի տեսակը՝ հարթ, քառանկյունի:— Արձանագիր տապանաքարերի թիվը՝ անհայտ:— Վիճակը՝ 1978 թ. հետո տապանաքարերը տեղահան են արված և անհայտացված են:

N 491

«ՀԱԶԱՐԱՓՐԿԻՉ» ՎԱՆՔԻ ՄԱՏՈՒՌ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ վանքատեղից 300—400 մ հյուսիսարևելք, Նախիջևան գետի աջ ափին:— Հորինվածքը՝ միանավ, փայտածածկ դահլիճ:— Շինանյութը՝ կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ արևմուտքից:— Աբսիդը՝ ուղղանկյուն, — Ավանդատներ՝ չունի:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ չունի:— Շրջակայքում՝ կան XVII դ. մի քանի փոքրիկ խաչքարեր:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 492

ՈՓԻՔ ԿԱՄ «ՄԱՐՆԻ ՓՈՇՏ» ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ այժմյան Բջնաղ (Բիչանակ) գյուղից 4—4,5 կմ հյուսիսարևելք, անտառի մեջ:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 60—70 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 493

ՈՓԻՔԻ ԿԱՄ «ՄԱՐՆԻ ՓՈՇՏ» ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ժամանակը՝ XI—XII դդ.: — Տեղը՝ գյուղատեղում, անտառի մեջ:—

Ճարտարապետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ անհայտ:— Հորինվածքը՝ քառամույթ եռանավ բազիլիկա:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ XVI—XVII դդ.: — Մուտքը՝ արևմտյան ճակատում:— Աբսիդը՝ կիսաշրջանաձև:— Մույթերը՝ խաչաձև:— Ավանդատները՝ մեկ գույգ:— Արձանագրություններ՝ արևմտյան ճակատում:— Որմնանկարներ՝ չունի:— Պատկերաքանդակներ՝ չունի:— Զարդաքանդակներ՝ մուտքի շուրջը:— Շրջակայքում՝ եկեղեցին ունեցել է օժանդակ շինություններ, որոնք ավերվել են:— Վիճակը՝ ավերակ:

N 494

ԲՋՆԱԿԻ (ԲԻՉԱՆԱԿԻ) ԱՂԲՅՈՒՐԻ ԽԱՉՔԱՐ

Ժամանակը՝ 1084 թ., — Տեղը՝ Բջնակից վերև, Սիսիան մեկնող մայրուղու եզրին գտնվող աղբյուրի մոտ: — Քանդակագործ վարպետը՝ անհայտ: — Նյութը՝ բազալտ: — Ո՞ւմ հիշատակին կամ ի՞նչ նպատակով՝ Ավագի և Մարեմի հիշատակին: — Չարդաքանդակներ՝ բուսական և երկրաչափական: — Վիճակը՝ արձանագրության որոշ տառերը մաշված են:

N 495

ԲՋՆԱԿԻ (ԲԻՉԱՆԱԿԻ) ԿԱՍՈՒՐՁ

Ժամանակը՝ XIX դ.: — Տեղը՝ գյուղի հյուսիսային կողմում, փոքրիկ ձորակի վրա: — Կառուցող վարպետը՝ անհայտ: — Պատվիրատուն՝ անհայտ: — Հորինվածքը՝ միաթռիչք: — Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար: — Վերանորոգումներ՝ 1910-ական թվականներ: — Արձանագրություններ՝ չունի: — Վիճակը՝ լավ:

N 496

ԵԶԱՏՈՒՆՔ (ԶԱՌՆԱՏՈՒՆ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ (XIX դ. աղբբեջանաբնակ): Տեղը՝ Բջնակից մոտ 4 կմ ներքև, Նախիջևան գետի ձախ կողմում, նրանից 2—3 կմ դեպի անտառը: — Տարածքը՝ ընդգրկել է մոտ 60 բնակելի և օժանդակ շինություններ: — Վիճակը՝ ավերակ:

N 497

ԽԱՆՁԻՐԱԿ ԿԱՄ ԽԱՁՐԱ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ: — Տեղը՝ Բջնակից 1,5— 2 կմ ներքև, Նախիջևան գետի աջ կողմում, նրանից 2 կմ դեպի անտառը: — Տարածքը՝ ընդգրկել է 60—65 բնակելի և այլ շինություններ: — Վիճակը՝

1919—20 թթ. անմարդաբնակ և ավերակ: Ավերակներում նկատելի են հայոց գերեզմանատան հետքերը:

N 498

ԱՂՏԱՎ (ՆԵՐՔԻՆ ՂՇԼԱՂ) ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ (XIX դ. սկզբներից աղբբեջանաբնակ) գյուղ: — Տեղը՝ Կժաձոր գյուղից մոտ 7—8 կմ հյուսիսարևմուտք, Նախիջևան գետի աջ կողմում: — Տարածքը՝ ընդգրկել է 50—60 բնակելի և այլ շինություններ: — Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 499

ԱՐՔՈՑՔԱՅ (ՎԵՐԻՆ ԴՇԼԱՂ) ԳՑՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ այժմյան Վերին Դշլաղ գյուղի «Դշլաղի քարայրներ» անվանվող վայրում:— Տարածքը՝ ընդգրկել է 80—90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, քայքայված:

N 500

ԲԱԹԱԲԱԹ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐԻ «ՔԱՐԵ ՏՈՒՆ» ԿԱՍ «ՀԻՆ ՏՈՒՆ»

Ժամանակը՝ նախնադարյան:— Տեղը՝ Բաթաբաթ արոտավայրում, Նախիջևան—Սիսիան մայրուղու ճանապարհին՝ Սիսիանի լեռնանցքի լեռան փեշին, մայրուղուց մոտ 800 մ դեպի հարավ:— Հորինվածքը՝ բաղկացած է ժայռի մեջ արհեստականորեն փորված չորս սենյակներից:— Մուտքը՝ արևմուտքից, ձվաձև բացվածքով:— Արձանագրություններ՝ ժայռակոփ բնակարանի հյուսիսային կողմի վրա երեք տողով (0,55 մ բարձրությամբ և 3,40 մ երկարությամբ) քանդակված է XII—XIV դդ. հայերեն արձանագրություն, որն այժմ խիստ քայքայված է:— Վիճակը՝ բավարար, քայքայված է արձանագրությունը, մուտքի մոտ եղած մի մարդու դիմաքանդակը փշրված է:

N 501

ԲԱԹԱԲԱԹԻ «ՔԱՐԵ ՏԱՆ» ԿԱՍ «ՀԻՆ ՏԱՆ» ԶԿՆԱՔԱՆԴԱԿ

Ժամանակը մ. թ. ա. III—II հազարամյակներ:— Տեղը՝ «Քարե տնից» 300—350 մ հյուսիս-արևմուտք, բարձրադիր վայրում:— Նյութը՝ մշակված որձաքար:— Բնույթը՝ ձկնակերպ մշակումով հուշարձան, որի վրա պարզ կերպով նկատվում են պոչի, փորի, մեջքի ու գլխի ձևերը:— Վիճակը՝ 1983 թ հետո տեղահան է արված:

N 502

ԲԱԹԱԲԱԹԻ ՄԵԼԻՔ ԹԱՆԳՅԱՆԻ ՔԱՐՎԱՆԱՏՈՒՆ

Ժամանակը՝ XVI—XVII դդ.: — Տեղը՝ «Քարե տնից» 250—300 մ հյուսիս, հարթ վայրում:— Կառուցող վարպետը՝ անհայտ:— Պատվիրատուն, մեկենասը՝ ոմն մելիք Թանգյան:— Հորինվածքը միանավ, թաղակապ:— Շինանյութը՝ սրբատաշ և կիսամշակ քար:— Վերանորոգումներ՝ անհայտ:— Մուտքը՝ հարավից:— Արձանագրություններ՝ անհայտ:— Զարդաքանդակներ՝ անհայտ:— Շրջակայքում՝ ավերակ, քայքայված:

N 503

ԲԱԹԱԲԱԹԻ ՀՆԱՎԱՅՐ-ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ մ. թ. ա. II—I հազարամյակներ:— Տեղը՝ այժմյան Բաթաբաթ անվանվող արոտավայրի տարածքում, Սիսիանի լեռնանցքի մոտ, լճակների շուրջը:— Տարածքը՝ ընդգրկում է ավելի քան 300—330 հեկտար տարածություն, ուր տեսանելի են զանազան շինությունների հետքեր, դամբարանադաշտերի տեղեր և այլն:— Վիճակը՝ ընդարձակ

հնավայրի հետքերի մեծ մասը արդեն հարթեցված են, տեղ-տեղ թաղվել են հողի փլվածքների տակ, իսկ առանձին շինությունների քարերը անասնապահները հավաքելով քարակույտերի և պարիսպների են վերածել:

N 504

ՑԵՑԻԿ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԻ

Ժամանակը՝ միջնադարյան հայաբնակ գյուղ:— Տեղը՝ պատմական Օծովի (Բաղամլու) գյուղից 4—5 կմ հյուսիս-արևմուտք:— Տարածքը՝ ընդգրկել է ավելի քան 90 բնակելի և այլ շինություններ:— Վիճակը՝ ավերակ, անմարդաբնակ է XVIII դ. վերջերից: Ավերակներում նշմարվում են եկեղեցու հետքերը:

Լրացուցիչ տեղեկություններ

Աղբյուր՝ Արգամ Այվազյան — Նախիջևանի ԻՄՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ)

Երևան, «Հայաստան» 1986թ.

Տրամադրել է՝ Միքայել Յալանուզյան

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ ՑՈՒՑԱԿ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ X-XIX ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՂԱԾ ԵՎ ԱՎԵՐՎԱԾ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ

Գրավոր աղբյուրներում հիշատակվող և այս ցուցակում ընդգրկված հուշարձաններից 83-ը եկեղեցիներ ու վանքեր են, 4-ը՝ կամուրջներ, 3-ը՝ բերդեր, իսկ 9-ը՝ քարավանատներ:

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌ

1. Բղնի (Բիլավի) եկեղեցի.
2. Բոհրուտի կամ Բեխրուտի եկեղեցի.
3. Դուզլինի կամ Դուկկինի եկեղեցի.
4. Կորուխլար՝ գյուղատեղի.
5. Մազրայի եկեղեցի.
6. Յայջիի եկեղեցի.
7. Նավիշի ա. Աստվածածին եկեղեցի.
8. Նորակերտի կամ նոր Գյուտի եկեղեցի.
9. Նուռնուսի ա. Ստեփանոս եկեղեցի.
10. Մինեական անապատ կամ ա. Հովհաննես Մկրտիչ վանք (Գանձակի մերձակայքում).
11. Ստուպիի կամ Ըստոպիի եկեղեցի
12. Տնիի կամ Թիվիի ա. Թովմա վանք
13. Տրունիսի կամ Տրունիքի «Օհ մար» մատուռ
14. Ցղնայի ա. Գևորգ եկեղեցի

15. Յղնայի ա. Հիսուս եկեղեցի
16. Յղնայի ա. Նշան եկեղեցի
17. Փառակայի ա. Գևորգ կամ Ջորավանք անապատ
18. Փառակայի ա. նշան եկեղեցի

ԵՐՆՁԱԿ ԳԱՎԱՌ

19. Արագինի Պողոս-Պետրոս եկեղեցի
20. Ապարանների ա. Ստեփանոս եկեղեցի
21. Ապարանների ա. Հակոբ եկեղեցի
22. Ապարանների ա. Աստվածածին եկեղեցի
23. Խանաղայի կամուրջ
24. Խոշակունիքի կամ Խաչկաշենի ա. Գեղարդի վանք
25. Խոշակունիքի կամ Խաչկաշենի ա, Ստեփանուս եկեղեցի
26. Խոշակունիքի կամ Խաչկաշենի ա. Թադևոսի վանք
27. Ոփիք գյուղատեղի
28. Կգնուտի ա. Աստվածածին եկեղեցի
29. Մազրայի եկեղեցի
30. Կոյնուկի եկեղեցի
31. Նորաշենի ա. Գևորգ եկեղեցի
32. Նորաշենի քարվանսատուն
33. Ջուղայի ա. Հակոբ եկեղեցի
34. Ջուղայի Հրեշտակապետաց եկեղեցի
35. Ռապատի ա. Գևորգ եկեղեցի
36. Սալիթադի եկեղեցի
37. Սալիթադի կամուրջ
38. Վաղավեր գյուղատեղի
39. Տքովնա գյուղատեղ
40. Քոնայի ա. Հռիփսմե եկեղեցի
41. Քոնայի կամուրջ

ՆԱԽՃԱՎԱՆ ԳԱՎԱՌ

42. Աստապատի ա. Վարդան եկեղեցի
43. Աստապատի ա. Աստվածածին եկեղեցի
44. Աստապատի ա. Գևորգ եկեղեցի
45. Աստապատի ա. Հովհաննես եկեղեցի
46. Աստապատի ա. Պողոս Պետրոս եկեղեցի
47. Ալագոզ Մազրայի ա. Խաչ եկեղեցի
48. Բադաշխանի եկեղեցի
49. Բուլղանի եկեղեցի
50. Գուլիբեկ Դիզայի եկեղեցի
51. Դարդալուի եկեղեցի

52. Ձեյնադինի եկեղեցի
53. Խալիլուի եկեղեցի
54. Խառցի ս. Հովհաննես եկեղեցի
55. Խառցի ս. Նահատակ եկեղեցի
56. Կարախանբակլուի ս. Գևորգ եկեղեցի
57. Կարկալուկի կամուրջ՝ Արաքսի վրա
58. Կահաբի եկեղեցի
59. Ղարաջուղի եկեղեցի
60. Մամարգադիզայի ս. Խաչ եկեղեցի
61. Յայջիի եկեղեցի
62. Յայմջայի ս. Աստվածածին եկեղեցի
63. Օղբինի ս. Ծիրանավոր Աստվածածին եկեղեցի
64. Նախիջևանի ս. Սարգիս եկեղեցի
65. Նախիջևանի ռուսական ս. Նիկոլայի եկեղեցի
66. Նախիջևանի քարվանատներ (5 հատ)
67. Սիրաբի եկեղեցի
68. Վերին Ուզունորայի եկեղեցի
69. Քարինբեկդիզայի ս. Գևորգ եկեղեցի

ՇԱՐՈՒՐ ԳԱՎԱՌ

70. Ալաքլուի եկեղեցի
71. Ախուրայի եկեղեցի
72. Դանգիկի եկեղեցի
73. Դեմիրչիի եկեղեցի
74. Ենգիջաի եկեղեցի
75. Ձեյվայի քարվանատուն
76. Խանլուխլարի եկեղեցի
77. Խոկի բերդ
78. Խոկի քարվանատուն (2 հատ)
79. Կեշտազի եկեղեցի
80. Վերին Չանախչիի եկեղեցի
81. Սադարակի եկեղեցի
82. Սիյագուտի եկեղեցի
83. Վարմազիարի եկեղեցի

ՃԱՀՈՒԿ ԳԱՎԱՌ

84. Արինջի ս. Աստվածածին եկեղեցի
85. Բաբոնքի ս. Հակոբ եկեղեցի
86. Բաբոնքի բերդ
87. Բաբոնքի կամուրջ (ըստ արձանագրության կառուցել է Ջաքար Աստվածատրյանը),
1849

88. Գայլակալի (Խալխալի) եկեղեցի
89. Գարագուշի եկեղեցի
90. Եզատունքի (Զառնաթունի) եկեղեցի
91. Զարինեի եկեղեցի
92. Հեծանայի (Գարաբոյաի) եկեղեցի
93. Կուքիի ս. Աստվածածին եկեղեցի
94. Կուքիի բերդ
95. Ճահուկի ս. Կարապետ եկեղեցի
96. Վասակակերտի (Նազարապատի) ս. Գևորգ եկեղեցի
97. Տիգենի (Դիդիվարի) եկեղեցի
98. Ցեցիկի եկեղեցի
99. Քյուլքի ս. Արջակապ եկեղեցի
100. Քրտնի (Քեչիլի) եկեղեցի

Լրացուցիչ տեղեկություններ

Աղբյուր՝ Արգամ Այվազյան — Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ)

Երևան, «Հայաստան» 1986թ.

ԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացիոյ Պատմութիւն անցիցն իւրոյ եւ Նատր-Շահին պարսից, Էջմիածին, 1870:
2. Առաքելյան Ա., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հատ. 2, Եր., 1964:
3. Ակինյան Ն., Յովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք, Վիեննա, 1911:
4. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
5. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
6. Այվազյան Ա., Նախիջևանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1978:
7. Այվազյան Ա., Ագուլիս, Եր., 1984:
8. Այվազյան Ա., Ջուղա, Եր., 1984:

Նույնի՝

9. Նյութեր Նախիջևանի հայկական պատմական հուշարձանների վերաբերյալ, «Պատմաբա—բանասիրական հանդես», N 2, 1971, էջ 271—277:
10. Նյութեր Նախիջևանի պատմական գյուղերի տեղագրության և պատմական հուշարձանների վերաբերյալ, «ՊԲՀ», N 2, 1972, էջ 258 — 266:
11. Նախնադարյան կայան Նախիջևանի ԻՍՍՀ հյուսիսում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 3, 1974, էջ 234—241:
12. Նախիջևանի միջնադարյան հուշարձանները, «Հայաստանի բնություն», պրակ 1-ին, 1975, էջ 37—40:

13. Գրիչք Գողթնի և նրա շրջակայքի, «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1973, N 4, էջ 28 — 29:
14. Ագուլիսը և նրա հրաշալիքները, «Հայաստանի բնություն», պրակ 2-րդ, 1974, էջ 45 — 47:
15. Նախիջևանի գոգավորությունը որպես Անդրկովկասի երկրագործության մշակույթի վաղեմի բնօրրան, «Հայաստանի բնություն», պրակ 3-րդ, 1975, էջ 43 — 45:
16. Օծովի և Կուքիի հուշարձանները, «ՊԲՀ», N 2, 1976, էջ 257 — 265,
17. Աբրակունիսի սուրբ Կարապետ վանքի, «Էջմիածին», հուլիս, 1976, էջ 45 — 52:
18. Երնջակ բերդը, «Հայաստանի բնություն», պրակ 4-րդ, 1973, էջ 42 — 43:
19. Արբա և Ճահուկ բերդերը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 9, 1976, էջ 87 — 95:
20. Ջուղան և նրա պատմական հուշարձանները, «Հայաստանի բնություն», պրակ 2-րդ, 1976, էջ 34-37:
21. Զնաբերդի ս. Գրիգոր եկեղեցու որմնանկարները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 1, 1977, էջ 246 — 252:
22. Շոռոթի և Գազի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», մայիս, 1977, էջ 46—56:
23. Բուսական զարդամոտիվները Հովնաթանյանների որմնանկարչական արվեստում, «Հայաստանի բնություն», պրակ 1-ին, 1977, էջ 31 — 35:
24. Գողթն գավառի Բիստ ավանի ճարտարապետական հուշարձանները, «ՊԲՀ», N 1, 1978, էջ 227—233:
25. Ագուլիսի ճարտարապետական հուշարձանները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 2, 1978, էջ 71—86:
26. Նախիջևանի ճարտարապետական հուշարձանների XVII դարի պատկերաքանդակները, «Երևանի համալսարան», N 1, 1978, էջ 28—31:
27. Նախիջևանի կամուրջները, «Երևանի համալսարան», N 2, 1978, էջ 24 — 27:
28. Ազնաբերդ, «Երևանի համալսարան», N 3, 1978, էջ 23 — 27:
29. Յղնայի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», մարտ, 1978, էջ 49 — 56, Հուլիս, 1979, էջ 47 — 51:
30. Շնորհալից վարպետքն իմաստունք..., «Գարուն», N 8, 1978, էջ 81—84:
31. Ռամիսի եկեղեցին և նրա վիմագրությունները, «ՊԲՀ», N 3, 1979, էջ 182 — 188:
32. Երնջակ բերդը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 2, 1979, էջ 61 — 73:
33. Փառակայի ճարտարապետական հուշարձանները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 1, 1979, էջ 207 — 216:
34. Մեսրոպավանի, Շրջուի, Ողոհիի և Նորակերտի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», փետրվար-մարտ, 1980, էջ 90 — 98:
35. Նավասարի ժայռապատկերները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 2, 1980, էջ 45—53:
36. Նորաշենի ճարտարապետական հուշարձանները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 8, 1980, էջ 110—115:

37. Նորահայտ վիմագիր Նախիջևանից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 6, 1980, էջ 115—119:
38. Ագուլիսի և Ցղնայի պատկերաքանդակները, «Գարուն», N 8, 1981, էջ 81—86:
39. Գրիգորյան Գ., Աստապատի և նրա վանքերը, «Էջմիածին», դեկտեմբեր, 1963:
40. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963:
41. Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությանը, Եր., 1938:
42. Թաղիաղյան, Մ., Ճանապարհորդություն ի Հայս, հատ. 1-ին, Կալկաթա, 1847:
43. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1950:
44. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1955, Մասն երկրորդ, Եր., 1958: Մասն երրորդ, Եր., 1967,
45. Լալայան Ե., Գողթն կամ Օրդուբադի Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան (առանձնատիպ «Ազգագրական հանդեսից»), Թիֆլիս, 1904:
46. Լալայան Ե., Նախիջևանի ոստիկանական շրջան կամ Նախճավան (առանձնատիպ «Ազգագրական հանդեսից»), Թիֆլիս, 1906:
47. Էփրիկյան Լ., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա, Վենետիկ, 1903:
48. Լեո, Հայոց պատմություն, հատ., Գ, Եր., 1946:
49. Խորենացի Մ., Պատմություն հայոց, Եր., 1968:
50. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հատ., Ա, Եր., 1932:
51. Կալվաձագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ 1-ին, կազմեց Հար. Աբրահամյանը, Եր., 1941:
52. Հասարկայան Մ., Աստապատի վանքի ճարտարապետական համալիրը, «ՊԲՀ» N 1, 1975, էջ 126—148:
53. Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմաթեան մեջ, մասն 1-ին, Վաղ—պատ, 1928: Մասն 2-րդ, Երուսաղեմ, 1942: Հատոր Գ, Նիւ-Եորք, 1944:
54. Ղազարյան Մ., Հայ կերպարվեստը XVII— XVIII դարերում, Եր., 1974:
55. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969:
56. Մարտիկյան Ե., Հայ կերպարվեստի պատմություն, գիրք Ա, Եր., 1971:
57. Տեր—Մովսիսյան Մեսրոպ (Մագիստրոս), Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց (անտիպ), Երևանի մաշտոցյան Մատենադարան:
58. Ոսկեան Հ., Վասպուրականի — Վանի վանքերը, Բ մաս, Վիեննա, 1942:
59. Հ. Միքայել Վ. Հովհանեսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
60. Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղ-պատ, 1896:
61. Սամվելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ, 1-ին, Եր., 1931:
62. Սեդրակյան Ա., Հնութիւնք հայրենեաց ի գավառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872:
63. Սմբատյան Մ., Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանքից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904:
64. Ստեփաննոսի Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմություն նահանգին Միսական, ի լոյս ընձայեաձ Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861:
65. Վրայր Ա., Զուղա, «ՊԲՀ», N 4, 1967, էջ 169—180:
66. Փափազյան Մ., Հնութիւնք վանօրկից Գողթան գաւառ, Վաղարշապատ, 1890:
67. Абибулаев О. Археологические раскопки Кюль-тепе, Б., 1959.

68. Алекперов А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960.
69. Архитектура Азербайджана, эпоха низами, Москва—Баку, 1947.
70. Айвазян А. А. Памятники армянской архитектуры Нахичеванской АССР, Ереван, 1981.
71. Материалы для описания местностей и племень Кавказа, вып. 2 (II отдел), Тифлис, 1882.
72. Мещанинов И. И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае, Сообщение ГАИМК, I, Л., 1926.
73. Миллер А. А. Археологические исследования в Нахичеванской республике летом 1926 г., Сообщение ГАИМК, I, Л., 1926.
74. Озаровский И. Военное обозрение Закавказье, СПб., 1883.
75. Озаровский И. Материалы для военного обозрения Эриванской губернии, Тифлис. 1890.
76. Обозрение российских владений за Кавказом, часть III, IV, СПб., 1836.
77. Сборник сведений о Кавказе, том V, часть I, Тифлис, 1880.
78. Статистическое описание Нахичеванской провинции, СПб, 1883.
79. Сысоев В. М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР (отчет о поездке летом 1926), «Известия Азкомстариса», вып. 4, тетрадь 2, стр. 87—121.
80. Сысоев В. М. Нахичеванский край — Нах АССР (отчет о поездке летом 1927), «Известия Азкомстариса», вып. 4, тетрадь 2, стр. 123—215.
81. Тер-Аветисян С. Город Джуга, Тифлис, 1937.
82. Тер-Аветисян С. К археологическому обследованию Хараба-Гиляна, Тифлис, 1927.
83. Шопен И. Исторические памятники Армянской области, СПб, 1852.
84. Щерблыкин И. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами (материалы), Б., 1943.

Լրացուցիչ տեղեկություններ

Աղբյուր՝ Արգամ Այվազյան — Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ)

Երևան, «Հայաստան» 1986թ.

Տրամադրել է՝ Միքայել Յալանուզյան
 ԱՐԳԱՄ ԱՐԱՐԱՏՎԻՉ ԱՅՎԱԶՅԱՆ
 ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՍՍՀ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
 ՀԱՄԱՀԱՎԱԿՔ ՑՈՒՑԱԿ
 Հրատ. խմբագիր՝ Է. Դ. Շահնազարյան
 Նկարիչ՝ Լ. Խ. Խաչատրյան
 Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ռ. Բ. Մարգարյան

Գեղարվեստական և տեխնիկական խմբագրումը հեղինակինն է

АРГАМ АРАРАТОВИЧ АЙВАЗЯН

АРМЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР
 СВОДНЫЙ КАТАЛОГ
 (На арм. языке)

Издательство «Айастан», Ереван, 1986

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան— 9, Բաահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Исаакяна, 28

ՀՄՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքերի առևտրի պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ереван, ул. Алавердяна, 65.

Լրացուցիչ տեղեկություններ

Աղբյուր՝ Արգամ Այվազյան — Նախիջևանի ԻՄՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ)

Երևան, «Հայաստան» 1986թ.

Տրամադրել է՝ Միքայել Յալանուզյան